

Turun yliopisto
University of Turku

HÄN, SE, TÄÄ VAI TOI?
VUOROVAIKUTUSSOSIOLINGVISTINEN TUTKIMUS
HENKILÖVIITTAUKSISTA KAAKKOIS-SATAKUNNAN
NYKYPUHEKIELESSÄ

Katri Priiki

Turun yliopisto

Humanistinen tiedekunta

Kieli- ja käännöstieteiden laitos

Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus

Tohtoriohjelma Utuling

Työn ohjaajat:

Professori Kirsti Siitonen

Turun yliopisto

Professori Marja-Liisa Helasvuo

Turun yliopisto

Tarkastajat:

Professori Harri Mantila

Oulun yliopisto

Professori Renate Pajusalu

Tarton yliopisto

Vastaväittäjä:

Professori Renate Pajusalu

Tarton yliopisto

Kustos:

Professori Marja-Liisa Helasvuo

Turun yliopisto

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck-järjestelmällä.

ISBN 978-951-29-6718-6 (Painettu)

ISBN 978-951-29-6719-3 (Verkkajulkaisu)

ISSN 0082-6995 (Painettu)

ISSN 2343-3205 (Verkkajulkaisu)

Painosalama Oy - Turku, 2017

TURUN YLIOPISTO

Humanistinen tiedekunta

Kieli- ja käännöstieteiden laitos

Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus

PRIIKI, KATRI: *Hän, se, tää* vai *toi*? Vuorovaikutussosiolingvistinen tutkimus henkilöviittauksista Kaakkois-Satakunnan nykypuhekielessä

Väitöskirja, 90 sivua, 125 liitesivua

Tohtoriohjelma Utuling

Helmikuu 2017

Puhutussa suomessa voidaan viitata ihmisiin neljällä kolmaspersonaisella pronominilla. Väitöskirja tarkastelee *se-*, *tää-*, *toi-* ja *hän-*pronomineja viittauksissa henkilöön, joka ei ole keskustelutilanteessa läsnä, yhdistäen tilastollisia monimuuttujamenetelmiä ja laadullista vuorovaikutuksen tarkastelua. Aineistona on Satakuntalaisuus puheessa -hankkeessa äänitettyjä keskusteluja Harjavallasta, Kokemäeltä, Huittisista, Säköylästä ja Köyliöstä. Ääniteaineistoa täydentää kansanlingvistinen kysely kielenkäyttäjien käsityksistä. Tutkimus tarkastelee sekä perinteisten sosiolingvististen kielenulkoisten tekijöiden kytköksiä vaihteluun että pronominiin esiintymistä erilaisissa rakenne- ja vuorovaikutuskonteksteissa. Tuloksissa jälkimmäiset korostuvat. Kielenulkoisista tekijöistä merkittäviksi osoittautuvat ainoastaan puhujan ikä ja keskustelukumppanin tutuus. Niitä vahvemmin vaikuttaa esimerkiksi se, mitä pronominia samasta tarkoitteesta keskustelussa edellä on käytetty. Yksilölliset erot ovat suuria.

Pronomini *se* osoittautuu anaforisiksi yleispronominiksi, johon muita verrataan. Pronominit *tää* ja *toi* esiintyvät usein tarkoitteen ensimmäintoina ja eteenpäin lohkeavan konstruktion osina, kun taas *se* ja *hän* ovat useammin lauseen subjekteja. *Hän-*pronominille löytyy kolme toisiinsa limittyvää tehtävää. Tärkein näistä on logoforinen käyttö, eli *hän-*pronomini esiintyy referoinnissa viittaamassa alkuperäiseen puhujaan, ajattelijaan tai tiedon lähteeseen. Logoforisuuden ydintä ovat rakenteeltaan prototyypiset johtolauseesta ja referaattiosasta muodostuvat esitykset, mutta *hän-*pronominia käytetään myös muunlaisessa toisen käden tiedon välittämisessä. Logoforinen käyttö on puhujille tiedostamatonta. Tiedostettua sen sijaan on puhujien kohteliaaksi mieltämä käyttö, joka liittyy siihen, mitä ja kenen kanssa puhutaan, sekä ns. ironinen *hän-*pronominin käyttö. Tutkimus osoittaa, että ironisena pidetyn *hän-*pronominin juuret ovat logoforisuudessa ja kertomusten dramatisoinnissa, mutta puhujat käsittävät ironian syntyvän kohteliaan variantin käyttämisestä negatiivisessa yhteydessä.

Tutkimus kehittää vuorovaikutussosiolingvistisiä metodeja osoittamalla, että tilastolliset menetelmät auttavat paljastamaan kiinnostavia yhteyksiä pronominiin ja niiden vaihteluun vaikuttavien tekijöiden kesken. Kaiken vaihtelun selittäminen laadullisesti on kuitenkin vaikeaa. Tilastomenetelmät vaativatkin tuekseen laadullista tarkastelua sekä alkuvaiheessa, kun määritellään sopivia muuttujia ja kun aineistoa analysoidaan muuttujien suhteen, että loppuvaiheessa, kun tuloksia arvioidaan kriittisesti.

Asiasanat: demonstratiivipronominit, henkilöviittaukset, persoonapronominit, puhekieli, Satakunta, suomen kieli, vuorovaikutussosiolingvistiikka

UNIVERSITY OF TURKU

Faculty of Humanities

School of Languages and Translation Studies

Finnish and Finno-Ugric Languages

PRIIKI, KATRI: *Hän, se, tää* or *toi*? An interactional sociolinguistic study of third-person references to people in contemporary spoken Finnish in southwestern Satakunta

Doctoral dissertation, 90 pp, 125 pp appendices

Doctoral Programme Utuling

February 2017

In standard Finnish, third-person human referents are assigned the personal pronoun *hän* (he, she). However, in spoken discourse, all three demonstrative pronouns, *se* (it), *tämä* (this) and *tuota* (that), can also refer to people. This study examines the use of these four pronouns in a southwestern Finnish transition dialect from an interactional sociolinguistics viewpoint. It combines multivariate statistical methods with careful qualitative analyses of interaction, as well as traditional analysis of sociolinguistic variables with structural and interactional factors. The structural and interactional factors, such as the priming effect, are emphasised in the results.

The most common of the pronouns is the demonstrative *se* (it), which is a general anaphoric means of reference. The two other demonstratives, *tää* (this) and *toi* (that), are relatively more frequently used for a referent's first mention and as part of a right dislocation construction. *Se* and *hän* differ from *tää* and *toi* in their clausal functions: *se* and *hän* are more often subjects.

The pronoun *hän* has three different—but somewhat overlapping—functions in spoken discourse. The most prominent function is that of a logophoric pronoun that refers to an original speaker of an utterance, someone whose thoughts are reported, or someone who otherwise is the source of information told. The core of logophoricity in spoken Finnish is the indirect speech construction in which people unconsciously use *hän*, even when they think it only belongs to the standard language. However, some people also use it consciously in everyday conversation when they are not well-acquainted with one of the collocutors or when the situation requires discretion. The third function of *hän* is its use in complaint stories to echo words or thoughts of the antagonist. This function also is deducible to logophoricity, but speakers conceive it as an ironic use of a standard variant.

The study posits that multivariate statistical methods can help uncover previously unknown correlations between the pronouns and the factors examined. However, explaining all variation statistically is difficult, so the statistical methods were augmented with qualitative analysis to define suitable variables and to evaluate the results.

Key words: demonstrative pronouns, Finnish, interactional sociolinguistics, personal pronouns, person reference, Satakunta, spoken language

ALKUSANAT

Monien silmissä tämä väitöskirja varmasti näyttää syntyneen varsin helposti: tein suunnitelman ja sitten toteutin sen. Tietenkin suunnitelma ehti matkan varrella rön-syillä ja hioutua, mutta tässä tämä kirja nyt on, melkein aikataulussa. Näin jälkikäteen ihmettelen itsekkin, kuinka kivaa väitöskirjan teko onkaan ollut. (Ehkä aika on kullannut muutaman muiston.) Valmista ei kuitenkaan olisi tullut ilman monia ihmisiä ympärilläni.

Suuri kiitos tasaisesta etenemisestä kuuluu sujuvalle ohjaukselle. Kumpikin ohjaajistani, Kirsti Siitonen ja Marja-Liisa Helasvuo, ovat minulle tuttuja ja tärkeitä esikuvia jo perusopinnoista. Heiltä on löytynyt aina aikaa kommentoida tutkimustani, kun olen tarvinnut apua, mutta olen myös saanut vapautta tehdä omat ratkaisuni. Kirstiä kiitän pohjattomasta energian ja motivaation säteilystä: riippumatta siitä, millä mielellä olen tapaamisemme saapunut, joka kerta olen poistunut täynnä luottamusta siihen, että tutkimus valmistuu ja siitä tulee hyvä. Marja-Liisaa kiitän oivallisista kysymyksistä, jotka ovat tyrkkineet minua pois valmiiksi tallatuilta poluilta. Kumpaakin kiitän siitä, että he ovat rohkaisseet minua osallistumaan erilaisiin tapahtumiin jo heti väitöskirjataipaleen alussa ja tällä tavalla tutustuttaneet minut laajoihin verkostoihin kotimaisia ja kansainvälisiä asiantuntijoita. Monet näissä kohtaamisissa kuulemani kommentit ovat vaikuttaneet olennaisesti tutkimuksen muotoutumiseen.

Viimeisimmistä osuvista kommenteista kiitän väitöskirjani esitarkastajia, professori Renate Pajusalua ja professori Harri Mantilaa, joiden huomautukset auttoivat hiomaan työn lopulliseen kuosiin. Renatelle kiitos myös suostumisesta vastaväittäjäkseni! Artikkelimuotoisen väitöskirjan suuri etu on ollut saada paljon palautetta jo matkan varrella. Nimettömiltä arvioijilta artikkeleihin saamani kommentit, yhtä lailla kiittävät kuin kriittisetkin, ovat vieneet tutkimusta konkreettisesti eteenpäin kannustamalla toimivaan suuntaan ja tyrmäämällä harharetket. Tutkimuksen puutteista vastuu tietenkin on yksin minun.

Monet tämän väitöskirjan virkkeistä on kirjoitettu moottoritien tai raiteiden päällä Turun ja Espoon välillä. Moni on ihmetellyt, miten olen jaksanut vuodesta toiseen pendelöidä 160 kilometriä suuntaansa monta kertaa viikossa. Syitä jaksamiseen on kaksi. Ensinnäkin olen näiden vuosien aikana oppinut, kuinka tärkeä hyvä työyhteisö on. Olen tehnyt tikusta asiaa Turkuun, vaikka ei olisi ollut pakko, koska motivaation säilymisen kannalta olen tarvinnut työkavereita ympärilläni. Etätyöpäivinä yksin kotona ajatukset lähtevät joskus kiertämään kehää: Osaanko? Pystynkö? Onko työlläni mitään merkitystä? Fennicumissa ja Hämeenkadulla, keskellä ihmisiä, jotka uskovat minuun, olen uskonut itsekkin itseeni paremmin. Lisäksi, kun työpäivä rajautuu luontevasti töihin lähdön ja kotiin paluun kohdalla, väitöskirja on helpompi nähdä enemmän päivätyönä kuin elämän tarkoituksena.

Sain aloittaa tutkimukseni teon oppiaineen tohtorikoulutettavan pestissä, joka pätkä kerrallaan venyi kolmeksi vuodeksi. Loikka graduntekijästä tehtävään, johon oman kirjoitustyön lisäksi kuului opetusta ja opiskelijoiden ohjausta, oli suuri ja hurjan kasvattava. Esitän lämpimät kiitokset koko oppiaineen väelle noviisin auttamisesta ja integroimisesta osaksi henkilökuntaa! Työteliään neljännen väitöskirjavuoden sain apurahan turvin keskittyä yksinomaan kirjoittamiseen. Kiitän Suomen Kulttuurirahaston Satakunnan rahastoa ensinnäkin apurahasta ja toisekseen joustavuudesta, että sain lykätä sen käyttöönottoa oppiaineen pestini ajan.

Oman oppiaineen lisäksi olen saanut tuntea kuuluvani myös moniin muihin ryhmiin. Kirsti Siitosen ja Tommi Kurjen Satakuntalaisuus puheessa -hanke avasi minulle harjoittelun myötä tien kohti tutkijan uraa ja tarjosi hienon aineiston väitöskirjalle. Hyödyllisiä ajatuksia ja verkostoja toi Langnetin Kielen vaihtelu ja muutos -alaryhmä, johon pääsin omarahoitteisena mukaan vuosiksi 2013–2015. Langnet-tapaamiset rytmittivät kirjoitustyötä ja tuottivat ideoita yli oppiaine- ja yliopistorajojen. Samanlaista kansallista yhteistyötä tarjosi myös Miten Suomi puhuu -verkosto, jonka seminaareissa ehdin esitellä väitöskirjaa kahdesti. Palautetta ja kannustusta olen saanut monista keskusteluista Utulingin ja oppiaineen tutkijaseminaareissa sekä kahviseminaareissa. Erityisen tärkeä väitöskirjan muotoutumisen kannalta oli Utulingin tilastotyöpaja. Haluan kiittää työpajan vetäjää Tomas Leheckaa ja aktiivisia osallistujia, etenkin Ilmari Ivaskaa, Laura Tyysteriä ja Milja Väänästä, keskeneräisten tekstieni kommentoinnista, konkreettisista neuvoista ja esimerkin näyttämisestä. Tärkeinä työtä edistäneinä virstanpylväinä muistuvat mieleen myös soluttautumiseni Helsingin yliopiston yhteisöihin: kiitos sosiolingvistiikan lukupiiri ja laitoksen Tvärminne-retki huhtikuussa 2013!

Suomen kielen jatko-opiskelijoiden oivallisesta joukosta on löytynyt vertaistukea, iloa ja ystävyyttä. Viskuri-ryhmän perustaminen oli loistoidea: säännölliset työnjälkeisoluot ovat olleet tarpeellinen henkireikä ja jälleen yksi oivallinen syy matkustaa Turkuun. Kollektiivinen kiitos teille kaikille! Kiitos myös ystävät oppiaineen ja yliopiston ulkopuolella, erityisesti Sanna, Maria ja Heta. Olen varmasti jauhanut liikaa työasioista mutta toivottavasti välillä kuunnellut teitäkin. Kiitos äiti, mummu ja pappa: teiltä olen perinyt paitsi satakuntalais-hämäläisen äidinkieleni, myös nöyrän asenteen työntekoon. Kumpaakin on tarvittu tämän kirjan valmistumiseen. Edellä kerroin, että syy jatkuvan matkustamisen jaksamiseen on ollut, että olen tahtonut saapua Turkuun kerta toisensa jälkeen. Toinen syy on, että olen tahtonut sieltä myös pois, nimittäin illaksi kotiin. Marko, muuan lauluntekijän sanoin: *olet taloni, lämmin sateen keskellä.*

Aamubussissa matkalla Turkuun keskiviikkona 18. tammikuuta 2017

Katri Priiki

SISÄLLYS

ALKUSANAT	5
1 JOHDANTO.....	9
1.1 Tutkimuksen tausta	9
1.2 Tutkimuskysymykset ja väitöskirjan rakenne	12
2 VUOROVAIKUTUSSOSIOLINGVISTIikka	18
3 KOLMASPERSONAISTEN PRONOMINIEN AIEMPI TUTKIMUS	24
3.1 Jako persoona- ja demonstratiivipronomineihin	24
3.2 Alueellinen, sosiaalinen ja tilanteinen vaihtelu	28
3.3 Pronominit vuorovaikutusta jäsentämässä	30
3.4 Tämän väitöskirjan suhde tutkimusperinteeseen	34
4 AINEISTO JA MENETELMÄT	36
5 TULOKSET	41
5.1 <i>Se</i>	41
5.2 <i>Hän</i>	43
5.3 <i>Tää</i> ja <i>toi</i>	57
6 POHDINTA.....	62
6.1 Teoreettiset päätelmät.....	62
6.2 Vastaukset tutkimuskysymyksiin.....	68
6.2.1 Sosiaaliset, tilanteiset ja alueelliset tekijät	68
6.2.2 Kieliopilliset ja diskursiiviset tekijät.....	71
6.2.3 Vuorovaikutukselliset tekijät.....	72
6.2.4 Puhujien käsitykset	74
6.2.5 Muuttujien yhteisvaikutus ja menetelmät.....	75
6.3 Mitä seuraavaksi?	78
LÄHTEET	80
Alkuperäiset julkaisut	90

Osatutkimukset

1. Antagonistin äänellä. *Hän*-pronominin käyttö valituskertomuksessa. *Virittäjä* 118, 194–220 (2014). Tekstissä *Valituskertomus*.
2. Kaakkois-Satakunnan henkilöviitteiset *hän, se, tää* ja *toi* subjekteina. *Sananjalka* 56, 86–107 (2014). Tekstissä *Subjektit*.
3. *Se oli iha hullu se hammaslääkäri*. Kaakkois-Satakunnan henkilöviitteiset *se, hän, tää* ja *toi* eteenpäin lohkeavan konstruktion osina ja ensimmäintoina. *Puhe ja kieli* 35:2, 47–71 (2015). Tekstissä *Lohkeamat*.
4. Henkilöviitteisten kolmaspersoonaisen pronominien vaihtelu keskustelukumppanin mukaan. *Puhe ja kieli* 36:2, 123–144 (2016). Tekstissä *Tuttuus*.
5. Puhutun suomen kielioppia ja yksilöllistä vaihtelua. Kvantitatiivinen tutkimus *hän*-pronominista Kaakkois-Satakunnan nykypuhekielessä. *Sananjalka* 58, 112–135 (2016). Tekstissä *Yksilöt*.

Kartta ja kuvat

Kartta 1. Väitöskirjassa käytetyn aineiston keruukunnat.....	37
Kuvio 1. Logoforisuuden tyypit ja niiden osuus <i>hän</i> -pronominin käytöstä aineistossa	46
Kuvio 2. <i>Hän</i> -pronominin käyttötavat kaakkoissatakuntalaisessa nykypuhekielessä	56
Kuvio 3. Pronominien <i>tää</i> ja <i>toi</i> erityispiirteet ja yhteiset ominaisuudet	61

1 JOHDANTO

Puhutun suomen pronominijärjestelmä on kolmannen persoonan osalta sikäli monimutkainen, että sekä persoonapronominilla *hän* että kaikilla kolmella demonstratiivipronominilla *tämä/tää*, *tuo/toi/tua* ja *se* on mahdollista viitata inhimilliseen tarkoitteeseen. Tämän väitöskirjan päätavoite on kuvata niitä ilmiöitä, jotka säätelevät henkilöviitteisen kolmaspersoonaisen pronominin vaihtelua yhdessä nykypuhekielen alueellisessa muodossa, lounaisiin välimurteisiin¹ luokiteltavassa kaakkoisen Satakunnan arkikielessä. Aiempi tutkimus on pääosin lähestynyt demonstratiivipronomineja viittauksen rakentumisen kannalta, kun taas *hän* ~ *se* -vaihtelua puhekielessä on verrattu normitettuun yleiskieleen. Tutkimukseni nostaa huomion kohteeksi kolmaspersoonaiset pronominit järjestelmän ja lähestyy pronominienvaihtelua vuorovaikutussosiolingvistikseen näkökulmasta.

Lounaisen välimurteen tilanne on etenkin *hän*-pronominin osalta erityisen kiinnostava tutkimuskohde, sillä nykypuhekielessä voidaan löytää vaikutteita sekä vanhastaan kansankieleen kuuluneesta monia muita murteita runsaammasta *hän*-pronominin käytöstä että norminmukaisen kirjoitetun kielen motivoimasta käytöstä. Lounaiset välimurteet sijoittuvat *hän*-pronominia vanhastaan suosivien lounaismurteiden ja sitä karttavien hämäläismurteiden väliin. Tavoitteenani on uudistaa suomalaista vuorovaikutussosiolingvistiikkaa yhdistämällä laadulliseen keskusteluaineiston tarkasteluun samasta aineistosta muodostetun laajan tietokannan kvantitatiivista tarkastelua tilastollisilla monimuuttujamenetelmillä, joita ei Suomessa suuntauksen parissa ole aiemmin käytetty. Tässä luvussa esittelen ensin taustan, jonka pohjalle tutkimus rakentuu, ja sen jälkeen avaan tarkemmin kysymyksenasettelua ja väitöskirjan rakennetta.

1.1 TUTKIMUKSEN TAUSTA

Suomen kielen pronominijärjestelmän kuvaus on kehittynyt ja tarkentunut aina uusien kielioppien ja näkökulmien myötä, mutta etenkin puhekielen järjestelmässä on vielä tutkittavaa. Kolmannen persoonan pronominiviittauksissa on toisaalta keskitytty pronominienvaihteluun, toisaalta on pyritty kuvaamaan demonstratiivipronominienvaihtelua *se*, *tämä* ja *tuo* merkityseroja. Kaikkia neljää pronominia samassa laajassa tutkimuksessa on aiemmin tarkastellut vain Eeva-Leena Seppänen keskustelun osallistujiaan kohdistuvia viittauksia käsittelevässä väitöskirjassaan (1998). Eräs demonstra-

¹Tätä murreryhmää kutsutaan myös *lounais- ja hämäläismurteiden väliseksi siirtymämurteeksi* (esim. Rapola 1990). Tiiviimmän ilmauksen vuoksi suosin Virtarannan ja Yli-Paavolan (1980) käyttämää nimitystä.

tiiveja persoonapronominista *hän* erottava piirre on se, että demonstratiivipronomininit voivat toimia substantiivin tarkenteena (esim. *se nainen*). Tästä tutkimuksesta tarkennekäyttö on rajattu pois, koska *hän*-pronominia ei tarkenteena voi käyttää.

Aivan ensimmäiset suomen kielen pronominien kuvaukset kieliopeissa (Petraeus 1649; Martinius 1689; Vhael 1733) tehtiin latinan ja ruotsin mallin mukaan. Nykyistä muistuttavat jaottelut persoona- ja demonstratiivipronomineihin vakiintuivat 1800-luvulla (Strahlmann 1810; von Becker 1824; Renvall 1840), ja pääasialliseksi näitä kahta ryhmää erottavaksi tekijäksi tuli henkilöviitteisyys (Finelius 1845; Collan 1847). Myöhemmin esitettiin, että demonstratiivipronomineja erottavat toisistaan niiden erilaiset läheisyyttä tai etäisyyttä ilmaisevat ominaisuudet. Esimerkiksi E. N. Setälä kirjoittaa vuonna 1880, että *tämä* viittaa johonkin läheiseen referenttiin ja *tuo* kaukaiseen. Hän kuitenkin huomaa jo tuolloin sellaisen käytännön, että puheessa pronomini *se* viittaa usein henkilöön, ja erottaa pronominin *se* muista demonstratiivipronomineista esittäen, että *se* olisi vähemmän osoittava kuin *tämä* tai *tuo*. (Setälä 1966 [1880].) Setälä (1883) esittää havaintoja myös *hän*-pronominin käytöstä puhekielessä viittaamassa referoidun lausuman alkuperäiseen tuottajaan. Tämä *hän*-pronominin erityistehtävä on sittemmin Isossa suomen kieliopissa (ISK 2004, § 1459) määritelty logoforiseksi. Esimerkiksi lausumassa *se sano että hän tulee* pronomini *hän* on tyypillisessä logoforisessa asemassa. Setälän jälkeen seuraavana *se*-pronominin anaforisesta luonteesta huomauttaa Aarni Penttilä kieliopissaan 1950-luvulla (1957). Penttilä nostaa esiin, että pronomini *hän* ja *se* lisäksi *tämä* ja *tuo* voivat puhekielessä olla henkilöviitteisiä (Penttilä 1963, 510). Tästä huolimatta demonstratiivipronominien keskinäisiä merkityssuhteita ja henkilöviitteisen kolmannen persoonan (*hän* vai *se*) vaihtelua on uudemmissakin tutkimuksissa (esim. Laury 1997; Lappalainen 2010b) tarkasteltu pitkälti toisistaan erillään.

Demonstratiivipronominien tutkimuksessa fokus on vähitellen siirtynyt spatioalisen etäisyyden erottelusta niiden tehtäviin vuorovaikutuksessa. Terho Itkonen (1966, 1979) esittää ensimmäisenä ajatuksen siitä, että suomen kielen pronominien käyttöön vaikuttavat puhujan ja kuulijan roolit. Hänen mukaansa vaihtelua voidaan etäisyyden sijaan selittää sillä, että *tämä*-pronominin referentti kuuluu puhujan huomiopiiriin, *se*-pronominin referentti kuulijan ja *tuo*-pronominin referentti sekä puhujan että kuulijan huomiopiiriin. Matti Larjavaara yhdistää perinteisen etäisyyteen perustuvan käsityksen ja Itkosen huomiopiiriteorian ja toteaa, että kaikkea pronominien käyttöä ei pysty selittämään niiden avulla. Hänen ehdotuksensa on, että *tämä* ja *tuo* ovat puhujakeskisiä ja *se* puolestaan kuulijakeskinen. Tämän lisäksi *tuo* ja *se* ilmaisevat hänen mukaansa etäisyyttä puhujasta, *tämä* puolestaan läheisyyttä puhujaan. (Larjavaara 1985, 1990.)

Viime vuosikymmeninä on todettu pronominien käytöllä olevan myös vuorovaikutuksen jäsentymiseen liittyvä ulottuvuus. Jan-Ola Östman (1995) ehdottaa, että konkreettinen spatioalinen etäisyys ei ole demonstratiivipronominien perusmerkityksen kannalta keskeistä, vaan kognitiiviset, sosiaaliset ja affektiiviset tekijät painavat enemmän siinä, mitä pronominia missäkin kontekstissa käytetään. Samalla kannal-

la on Ritva Laury, jonka mukaan Itkosen (1966, 1979) näkemys korostaa havainnon merkitystä liikaa eikä kiinnitä tarpeeksi huomiota sosiaalisiin tekijöihin puhetilanteessa. Itkosen päätelmät *tuo*-pronominista eivät pidäkään paikkaansa keskusteluaineiston valossa, sillä aitoja puhetilanteita tarkastelemalla Laury tulee siihen tulokseen, että *tämä*-pronominin referentti sijaitsee osallistujien yhteisessä huomiopiirissä ja *tuo*-pronominin referentti taas sekä puhujan että kuulijan huomiopiirin ulkopuolella. (Laury 1997, 53–55.) Laury (1997, 63) esittää *tämä*- ja *tuo*-pronominien eroja koskien esimerkin nukeilla leikkivistä lapsista (1)². Nukkeen viitataan pronomiinilla *tuo*, kun se on leikistä poissa, mutta kun lapsi ottaa sen käteensä ja huomionsa kohteeksi, pronominiksi vaihtuu *tämä*.

(1) (Laury 1997, 63)

Mä tahon leikkii **tol**, punasella, (.) pienel:lä. (.) Tä- (.)
Tällä (.) näin.

Varhaiset pronominitutkimukset perustuivat tutkijan keksimiin esimerkkeihin. Pronominien käytön monimuotoisuus on paljastunut aitojen keskusteluaineistojen tarkastelun myötä. Aitojen aineistojen käytön pioneereja pronominitutkimuksessa Lauryn lisäksi on läsnäolijaan kolmannessa persoonassa viittaamista tarkastellut Seppänen (1998). Seuraan tässä tutkimuksessa Östmanin (1995), Lauryn (1997) ja Seppäsen (1998) käsityksiä kieliopillisten ja diskursiivisten tekijöiden vaikutuksesta pronominin käyttöön sekä aineistovetoisen tarkastelun tärkeydestä. Huomion kohteena olevista pronomineista etenkin *hän*-pronominin kohdalla aiemmissa tutkimuksissa tarkasteltuja kielenulkoisia, puhujiin ja referentteihin liittyviä tekijöitä ei kuitenkaan voi sivuuttaa.

Hän-pronominia on yleensä verrattu demonstratiiveista vain pronominiin *se*, ja selityksiä sen esiintymiselle on löydetty toisaalta logoforisesta funktiosta (Ylikahri 1996; ISK 2004, § 1459; Laitinen 2005), toisaalta sellaisista sosiaalisista taustamuuttujista (Paunonen 1995, 165–177) ja puhetilanteeseen liittyvistä tekijöistä (Mielikäinen 1982, 282; Nuolijärvi 1986a, 290–300; Lappalainen 2010a, 2010b), jotka selittävät pyrkimystä yleiskielen normin suuntaan. Logoforisuuden nähdään laajenevan tulkitaan ja eläytymiseen (Ylikahri 1996; Siitonen 2008) sekä osallistumiskehikon säätelyyn läsnäolijaan viitattaessa (Priiki 2012, 2015). Naisten, vanhojen ja korkeasti koulutettujen on todettu käyttävän *hän*-pronominia miehiä, nuoria ja matalasti koulutettuja enemmän (Nuolijärvi 1986a, 187; Mielikäinen 1988, 107; Paunonen 1995, 171; Ylikahri 1996, 185–186).

Teoreettinen viitekehyseni on Suomessa uudehko tutkimussuuntaus, vuorovaikutussosiolingvistiikka (ks. esim. Gumperz 1992; Rampton 2006). Ajatuksena on yhdistää perinteistä sosiolingvististä makrotason kvantitatiivista tarkastelua vuorovaikutuksen tutkimuksesta tuttuun mikrotason kvalitatiiviseen tarkasteluun. Tutki-

² Olen muuttanut Lauryn (1997) käyttämät litterointimerkit vastaamaan tässä tutkimuksessa käyttämiäni.

muksessani tarkastelun kohteena ovat viittaukset sellaisiin henkilöihin, jotka eivät ole puhetilanteessa paikalla. Tällaiseen aineistoon sosiaaliset, kieliopilliset ja vuorovaikutukselliset tekijät yhdessä huomioiva lähestymistapa sopii erityisen hyvin, kun taas vaikkapa spatiaaliseen etäisyyteen perustuvilla tulkinnoilla voi olla paikkansa esimerkiksi niissä tapauksissa, joissa puhe on keskustelijoiden konkreettisesti käsittelemistä esineistä. Poissaolijoihin kohdistuviin viittauksiin keskittymiseen ohjaa myös se, että aineisto on dialektologian ja sosiolingvistiikan perinteitä noudattaen kerätty vain äänitallenteina keskusteluntutkimuksen suosiman videomateriaalin sijaan. Poissa puhetilanteesta oleviin referentteihin viitattaessa puhujien eleet ja katseet eivät liene yhtä tärkeitä referentin tunnistamisen kannalta kuin puhetilanteessa konkreettisesti läsnä oleviin tarkoitteisiin viitattaessa.

Vuorovaikutuksen tutkimuksen vaikutteita tässä tutkimuksessa on näkemys keskustelutilanteen refleksiivisyydestä ja dynaamisuudesta: osallistujat muokkaavat keskustelua yhdessä (Heritage 1984, 242). Pronominien vaihtelun kannalta tämä tarkoittaa sitä, että pronominivalinnan selittäjiksi eivät riitä numeeriset faktat esimerkiksi siitä, millaisia puhuja ja referentti keskimäärin missäkin tapauksessa ovat, vaan sillä, mitä pronominia käyttää, puhuja ilmaisee omaa asennoitumistaan ja tulkintaansa referentistä ja siten muokkaa kontekstia jokaisella viittauksella (ks. esim. Gumperz 1992, 50). Asenteisiin ja tulkintoihin kytkeytyy myös se seikka, että henkilöihin viittaaminen eroaa viittauksista esimerkiksi esineisiin siinä mielessä, että ihmisten välisiin suhteisiin liittyy monenlaisia sosiaalisia identiteettejä, hierarkioita ja tabuja (Brown 2007, 173).

Tutkimukseeni sisältyy kytkös kansanlingvistiikkaan kielenkäyttäjien käsityksiä kartoittavan kyselyn muodossa. Kansanlingvistiikka on kielitieteen suuntaus, joka tarkastelee tavallisten kielenkäyttäjien eli ei-kielitieteilijöiden havaintoja kielestä ja asenteita kielen piirteitä ja kielimuotoja kohtaan (esim. Niedzielski & Preston 2000; Mielikäinen & Palander 2002, 90). Pronomininit, etenkin ensimmäisen ja toisen persoonan persoonapronomininit, ovat hyvin tiedostettuja murteiden tuntomerkkejä (esim. *mä*, *mää* ja *mie*), mutta kolmannessa persoonassa henkilöön viittaava *se* tai *hän* mainitaan vain harvoin tietyn murteen piirteenä (Mielikäinen & Palander 2014, 185, 194). Kielenkäyttäjille *hän* ~ *se* -vaihtelu edustaneekin ensisijaisesti normitetun kielen ja puhekielen välistä eroa. Kansanlingvistinen osuus pyrkii tässä tutkimuksessa kartoittamaan sitä, miten pronominien vaihtelu keskusteluaineistossa vastaa puhujien kyse-lyssä esittämiä käsityksiä.

1.2 TUTKIMUSKYSYMYKSET JA VÄITÖSKIRJAN RAKENNE

Väitöskirja koostuu viidestä osatutkimuksesta, jotka on julkaistu vertaisarvioituina artikkeleina suomenkielisissä tieteellisissä aikakauslehdissä, sekä tästä yhteenveto-osasta. Kaikissa artikkeleissa pääaineistona ovat Satakuntalaisuus puhees-

sa -hankkeen osana äänitetyt keskustelut, jotka esitellään luvussa 4. Tässä luvussa esittelen väitöskirjan tutkimuskysymykset. Nimitän osatutkimuksia jatkossa seuraavasti:

Valituskertomus = Antagonistin äänellä. *Hän*-pronominin käyttö valituskertomuksessa. *Virittäjä* 118, 194–220 (2014).

Subjektit = Kaakkois-Satakunnan henkilöviitteiset *hän, se, tää* ja *toi* subjekteina. *Sananjalka* 56, 86–107 (2014).

Lohkeamat = *Se oli iha hullu se hammaslääkäri*. Kaakkois-Satakunnan henkilöviitteiset *se, hän, tää* ja *toi* eteenpäin lohkeavan konstruktion osina ja ensimmäintoina. *Puhe ja kieli* 35:2, 47–71 (2015).

Tuttuus = Henkilöviitteisten kolmaspersoonaisen pronominien vaihtelu keskustelukumppanin mukaan. *Puhe ja kieli* 36:2, 123–144 (2016).

Yksilöt = Puhutun suomen kielioppia ja yksilöllistä vaihtelua. Kvantitatiivinen tutkimus *hän*-pronominista Kaakkois-Satakunnan nykypuhekielessä. *Sananjalka* 58, 112–135 (2016).

Tutkimukseni lähtökohtana on siis yhdistää pronominien vaihtelun määrällistä ja laadullista tarkastelua. Määrällisen tarkastelun avulla kartoitan suuria linjoja ja ohjaan laadullista analyysiä kiinnostavimpiin ilmiöihin. Määrällisen ja laadullisen tarkastelun suhde vaihtelee eri osatutkimuksissa: toisissa tilastolliset menetelmät ovat suuremmissa osassa, toisissa pääpaino on keskustelukatkelmien tarkassa läpikäynnissä.

Väitöskirjan osatutkimuksista *Valituskertomus*-artikkeli on puhtaasti laadullinen tapaustutkimus. Se pureutuu yhteen Satakuntalaisuus puheessa -hankkeessa tallennettuun keskusteluun, jonka totesin aiemmassa tutkimuksessa (Priiki 2011) poikkeavan muista sekä *hän*-pronominien määrän että käyttötavan suhteen. Tarkasteltavassa keskustelussa nuori puhuja käyttää *hän*-pronominia selvästi enemmän kuin muut saman ikäluokan edustajat (Priiki 2011, 46, 85). Äänitteessä on kyse affektiivisten valituskertomusten (ks. esim. Günthner 1997, 183; Haakana 2005, 115; Selting 2010, 232) sikermästä, ja kaikki siinä esiintyvät *hän*-pronomininit, jotka eivät ole prototyyppisessä logoforisessa asemassa, viittaavat valituksen kohteeseen. *Valituskertomus*-osatutkimuksessa tarkastelen äänitteessä esiintyviä *hän*-pronomeineja laadullisesti kytkien niiden käytön valituskertomusten erityispiirteisiin ja erilaisten roolien hallintaan niin ironisen vaikutelman luomisessa kuin kerronnan rakentamisessa. Lisäksi peilaan havaintoja siihen, miten puhujat itse luonnehtivat *hän*-pronominin käyttöä negatiivisiksi, ivallisiksi, sarkastisiksi tai ironisiksi kuvatuissa yh-

teyksissä. Määrittelen *Valituskertomus*-osatutkimuksen luvussa 3, mitä ironialla tässä yhteydessä tarkoitan.

Osatutkimuksista kolme, *Subjektit*, *Lohkeamat* ja *Tuttuus*, tarkastelee laajempaa keskusteluaineistoa, josta etsitään kaikkien neljän pronominin esiintymiseen vaikuttavia tekijöitä teemoittain sekä määrällisin että laadullisin menetelmin. Näissä kolmessa osatutkimuksessa kvantitatiivisessa osuudessa käytetään tilastollista monimuuttujamenetelmää, jota kutsutaan luokittelevaksi tai päätöspuuksi (ks. luku 4).

Subjektit-artikkelissa kartoitan pronominiinien taipumusta esiintyä subjektina tai muussa lauseenjäsenasemassa sekä erilaisten predikaattiverbien kanssa. Lähtökohtana on aiemman tutkimuksen perusteella muodostettu hypoteesi siitä, että päähenkilön pronomininä (esim. Laitinen 2005, 93) *hän* olisi muita kolmaspersoonaisia pronomineja tavallisempi subjektiasemassa. Subjektiaseman vaikutuksesta on ristiriitaisia havaintoja, sillä Pirkko Nuolijärven (1986a, 180–181) aineistossa *hän*- ja *he*-pronominiinien osuus kolmaspersoonaisista pronomineista onkin taipuneissa muodoissa suurempi kuin nominatiivissa. Lähtöoletuksena on myös, että logoforisen funktion laajenemisen myötä *hän*-pronomini esiintyisi puhumista, ajattelua tai tunnetta ilmaisevien verbien subjektina muita verbejä useammin. Ylikahri (1996) nimittäin esittää, että *hän* leviää referaateista johtolauseisiin. Laitisen (2005, 84) mukaan taas *hän* viittaa joskus referoidun puhetilanteen osallistajaan myös päälauseissa eikä vain johtolauseen avulla epäsuorana tai sekaesityksenä toteutetuissa referoinneissa. Lisäksi *hän*-pronominin yhdeksi käyttöyhteydeksi on raportoitu eläytyminen referentin asemaan ja tämän ajatusten ja tunteiden tulkitseminen (Siitonen 2008; Priiki 2011). *Subjektit*-artikkelissa tarkastelussa on myös kolmannen persoonan pronominisubjektien jatkuvuus ja virittyneisyys (engl. *priming*). Virittyminen³ ilmiönä tarkoittaa puhekielen kannalta sitä, että puhujat ovat taipuvaisia käyttämään sellaisia sanoja, muotoja ja rakenteita, jotka ovat esiintyneet keskustelussa jo aiemmin (Bock & Griffin 2000; Kahneman 2012, 66–73). Lisäksi artikkelissa muun muassa selviää, noudattaako puhuttu kieli sitä kirjoitetun kielen normia, jonka mukaan edellisessä lauseessa subjektina esitettyyn henkilöön viittaa *hän*, kun taas muussa lauseenjäsenasemassa esitettyyn *tämä* (ks. Varteva 1998; Kaiser 2005).

Lohkeamat-artikkelissa tärkeimmät uudet havainnot koskevat pronomineja *tää* ja *toi*, vaikka lähtökohtana olleen hypoteesin perusteella erot *hän*-pronominin ja kolmen demonstratiivipronominin välillä olisivat olleet odotuksenmukaisia. Artikkelin tavoite on selvittää, onko pronomineilla erilaisia tendenssejä esiintyä yhtäältä tarkoitteen ensimmäisenä mainintana keskustelussa ja toisaalta puhutun kielen konstruktioissa, joissa yhden lausuman sisällä samaan tarkoitteeseen viitataan sekä pronomini-NP:llä että leksikaalisella NP:llä. Hypoteesina oli, että näissä konteksteissa esiintyisivät

³ Käännän *Subjektit*- ja *Yksilöt*-osatutkimuksissa *priming*-vaikutuksen *virittymiseksi* ja pronominin ominaisuutena *virittyneisyydeksi*. Väänänen (2016, 97) käyttää ilmiöstä käännöstä *toistovaikutus*. Sosiaalipsykologiassa *priming* käännetään yleensä pohjustukseksi (Tieteen kansallinen termipankki, s.v. *priming*), kun taas oppijankielen tutkimuksessa on käytetty englanninkielistä termiä sellaisenaan (esim. Jantunen & Brunni 2012).

nimenomaan demonstratiivipronominin. Lohkeamakonstruktiosta tarkasteluun on otettu alkuun lohkeavat rakenteet, joissa leksikaalinen elementti sijaitsee ennen selaista lausetta, jossa samaviitteinen pronomini-NP on lauseenjäseneä (esim. 2) ja eteenpäin lohkeavat rakenteet, joissa leksikaalinen, vapaa NP seuraa pronomini-NP:n sisältävää lausetta (esim. 3). Jo tutkimuksen alussa aineistotietokantaa koostettaessa ilmeni, että alkuun lohkeavia konstruktiota on aineistossa selvästi eteenpäin lohkeavia vähemmän. Alkuun lohkeavissa konstruktioiden esiintyvien yksinään NP:n muodostavien pronominiinien jakauma ei osoittautunut tilastollisesti merkittävästi erilaiseksi kuin ilman lohkeamakonstruktiota, joten *Lohkeamat*-osatutkimuksessa päähuomion kohteeksi nousevat eteenpäin lohkeavat konstruktiot ja niiden yhteys tarkoitteen tuomiseen keskusteluun pronominiäityksellä.

(2) (Sapu-161)

no Vinnaris **se mummo** nin tota (.) **sehän** huuteli siält

(3) (Sapu-190)

se oli iha hullu **se hammaslääkäri**

Yllä esitellyissä *Valituskertomus*-, *Subjektit*- ja *Lohkeamat*-osatutkimuksissa tarkasteltavat ilmiöt ovat kielioppiin ja vuorovaikutukseen liittyviä. *Tuttuus*-osatutkimus puolestaan keskittyy perinteisempiin sosiolingvistisiin muuttujiin: lähtökohtana on kysymys, käytetäänkö pronomineja eri tavoin tutun kuin vieraan äänittäjän kanssa keskusteltaessa. Aineisto on vinoutunut siinä mielessä, että siinä puhuvia nuoria on äänittänyt yleensä tuttu henkilö, kun taas vanhempien puhujien keskusteluista monet on tallennettu siten, että äänittäjä ei ole tavannut kaikkia keskusteluun osallistuvia henkilöitä ennen järjestettyä äänitystä. Tämän vuoksi myös puhujan ikä nousee artikkelissa tarkasteluun. Aikaisempien tutkimusten perusteella päähuomio kohdistuu pronominiin *hän* ja *se* vaihteluun, ja tätä pronominiä koskevat myös tärkeimmät tulokset. Lähtökohtana oli kuitenkin ajatus, että keskustelukumppanin tuttuudella voi olla vaikutusta myös muiden pronominiinien käyttöön. Nimittäin siinä missä pronominiä *hän* kyselyvastauksissa luonnehditaan sopivaksi ja kohteliaaksi käyttää vieraan kuullen, päinvastaiset käsitykset kohdistuvat pronominiin *toi* käyttöön henkilöäityksissä (*Tuttuus*). Olenkin toisaalla todennut, että aineiston keskusteluisissa pronomini *toi* vaikuttaa kytkeytyvän nimenomaan toisensa hyvin tuntevien puhujien väliseen vuorovaikutukseen, kun sillä viitataan läsnä olevaan henkilöön (Priiki 2015). Tilastollisen analyysin jälkeen *Tuttuus*-artikkeliä syvennetään laadullisella vuorovaikutuksen tarkastelulla, joka tässä tapauksessa paljastaakin pronomineille erilaisia käyttötapoja.

Viidennessä artikkelissa eli *Yksilöt*-osatutkimuksessa kokoaan yhteen niin tämän väitöskirjan aiemmissa artikkeleissa tarkastellut kuin myös aiempien tutkijoiden raportoimat *hän* ~ *se* -vaihtelun kannalta merkitsevät tekijät. Perinteisistä sosioling-

vistisistä muuttujista mukana ovat puhujan ikä ja sukupuoli. Lisäksi tarkastellaan, vaikuttavatko referentin ominaisuuksista ikä, tuttuus ja institutionaalisuus siihen, kumpaa pronominia käytetään. Mukana ovat myös yllä esitellyissä osatutkimuksissa merkitseviksi osoittautuneet kielen sisäiset muuttujat sekä logoforinen asema. Kolmessa muussa osatutkimuksessa käytetyn luokittelevan puun lisäksi *Yksilöt*-artikkelissa vaihtelun tarkasteluun käytetään myös toista tilastollista monimuuttujamenetelmää, sattunaismetsää (ks. luku 4). Sen avulla laadin kokonaiskuvan vaihteluun vaikuttavista ilmiöistä ja niiden tärkeysjärjestyksestä. Yhtenä tavoitteena on myös ottaa kantaa yksilölliseen vaihteluun ja tuoda uutta näkökulmaa siihen, miten erilaisia puhujaryhmiä voidaan lähestyä. Kuten *Valituskertomus*- ja *Tuttuus*-osatutkimuksissa, myös *Yksilöt*-artikkelissa keskusteluaineistosta tehtyjä havaintoja verrataan lomakekyselyn vastauksista paljastuviin kielenkäyttäjien käsityksiin.

Kuten osatutkimusten esittelystä käy ilmi, väitöskirjan tutkimuskysymykset tarkastelevat pronominiin vaihteluun liittyviä ilmiöitä ja arvioivat käytettyjä menetelmiä eri näkökulmista. Tutkimuskysymykset voidaan jaotella fokuksen mukaan seuraavasti:

1. Sosiaaliset, tilanteiset ja alueelliset tekijät

Miten pronominiin vaihtelua selittävät puhujan ikä ja sukupuoli? (*Tuttuus, Yksilöt.*)

Onko sillä, millaisesta henkilöstä puhutaan, yhteys käytettyyn pronominiin? (*Valituskertomus, Yksilöt.*)

Vaikuttaako keskustelukumppanin tuttuus siihen, mitä pronomineja käytetään? (*Tuttuus.*)

Miten Kaakkois-Satakunnan nykypuhekielestä tehtävät havainnot suhteutuvat aikaisempaan tutkimukseen? (*Yhteenveto-osa.*)

Onko nykypuhujien käyttämä *hän*-pronomini yleiskielen vaikutusta vai lounaiseen välimurteeseen kuuluva piirre? (*Yksilöt.*)

2. Kieliopilliset ja diskursiiviset tekijät

Onko jollakin tai joillakin pronomineista *se, hän, tää* tai *toi* kytkös subjektiasemaan, subjektipronominin predikaattina toimivaan kognitio-, emotio- tai puheverbiin (*Subjektit*), pronominiin käyttöön tarkoitteen ensimmäisenä mainintana tai alkuun tai eteenpäin lohkeavan konstruktion pronomini-NP:nä (*Lohkeamat*)?

Miten suuren osan vaihtelusta selittää pronominin logoforinen asema eli esiintyminen referoidussa lausumassa tai se, mitä pronominia samasta tarkoitteesta edellä käytetään? (*Subjektit, Yksilöt.*)

3. Vuorovaikutukselliset tekijät

Millaisia erityistehtäviä kullekin pronominille on löydettävissä? Mitä pronomineilla tehdään esimerkiksi ensimmäintoina tai lohkeamakonstruktion osina? (*Valituskertomus, Lohkeamat.*)

Motivoituuko *hän*-pronominin käyttö tietyissä konteksteissa sen käytöstä normatiivisessa yleiskielessä? (*Valituskertomus, Tuttuus.*)

Miten *hän*-pronominin logoforinen funktio näkyy vuorovaikutuksessa? (*Valituskertomus, Yksilöt.*)

4. Puhujien käsitykset

Mitä pronominien vaihtelun ilmiöitä kielenkäyttäjät tiedostavat, mitä eivät? Miten kielenkäyttäjien käsitykset vastaavat keskusteluaineistosta tehtäviä havaintoja? (*Valituskertomus, Tuttuus, Yksilöt.*)

Mikä kielenkäyttäjien raportoima ”ironinen *hän*” oikeastaan on? (*Valituskertomus.*)

5. Muuttujien yhteisvaikutus ja menetelmät

Millaisia keskinäisiä korrelaatioita tarkasteltavilla muuttujilla on? (*Lohkeamat, Tuttuus, Yksilöt.*)

Vaikuttavat pronominien vaihteluun vahvemmin kielenulkoiset vai -sisäiset tekijät? (*Yksilöt.*)

Miten tilastollisilla monimuuttujamenetelmillä voidaan mitata pronominien vaihteluun kytkeytyvien tekijöiden vaikutusta, kuten *hän*-pronominin yhteyttä eläytymiseen, tulkintaan ja referointiin? (*Subjektit, Lohkeamat, Tuttuus, Yksilöt.*)

Miten määrällisen ja laadullisen tarkastelun menetelmät toimivat yhdessä? Millaisia ilmiöitä kumpikin lähestymistapa voi tutkia? (*Yhteenveto-osa.*)

Mitä uutta vuorovaikutussosiolingvistinen näkökulma tuo aluepuhekielten ja pronominiinien tutkimukseen? (*Yhteenvedo-osa.*)

Tässä yhteenvedo-osassa kokoan viidessä osatutkimuksessa tehdyt havainnot yhteen ja tiivistän, millaisen kuvan ne luovat kustakin tarkastellusta pronominiinista ja sen tehtävistä tarkastellussa aluepuhekielessä. Pohdin tutkimuksen suhdetta sosiolingvistiikan ja vuorovaikutuksen tutkimuksen aloihin sekä käytettyjen menetelmien etuja ja haasteita. Seuraavassa luvussa esittelen tutkimussuuntauksen, jota nimitetään vuorovaikutussosiolingvistiikaksi ja johon katson monimenetelmäisen näkökulmani parhaiten kuuluvan. Luvussa 3 paneudun tarkasteltavista pronomineista aiemmassa tutkimuksessa tehtyihin havaintoihin, joiden varaan tutkimusasetelmani rakentuu. Luvussa 4 esittelen käytetyn aineiston, luvussa 5 tiivistän saadut tulokset ja luvussa 6 pohdin tehtyjen havaintojen merkitystä sekä vastaan tässä esitettyihin tutkimuskysymyksiin tiivistetysti. Käytän omaa aineistoani käsitellessäni pronomineista *tämä* ja *tuo* niiden aineistossa yleisimpiä puhekielisiä muotoja *tää* ja *toi*.

2 VUOROVAIKUTUSSOSIOLINGVISTIikka

Vuorovaikutussosiolinguistikaksi (*interactional sociolinguistics*) kutsutaan kielitieteen suuntausta, jossa kielellistä vaihtelua ja eri varianttien käyttöä tarkastellaan osana sosiaalista vuorovaikutusta. Suuntaus rakentuu sosiolinguistiikan pohjalle, eli kielen nähdään heijastavan ympäröivää yhteiskunnallista todellisuutta. Keskeinen perinteisestä sosiolinguistikasta erottava ajatus on, että variaatiolla on merkitystä vuorovaikutuksen kannalta. (Ks. esim. Rampton 2006.) Alan sosiolinguistiset juuret kuitenkin tekevät siitä oman, vuorovaikutuslingvistikasta erottuvan suuntauksensa, sillä vuorovaikutuslingvistiikka puolestaan rakentuu funktionaalisen kielitieteen, keskusteluanalyysin ja antropologian pohjalle (Couper-Kuhlen & Selting 2001). Vaikka vuorovaikutussosiolinguistiikka ja vuorovaikutuslingvistiikka voivat tutkia samanlaisia ilmiöitä, suuntausten taustat ovat erilaiset.

Vuorovaikutussosiolinguistiikan perustajana voidaan pitää John Gumperzia (1982), jonka mukaan pelkkä määrällinen analyysi ei riitä selittämään kielestä tehtäviä sosiaalisia tulkintoja. Sen lisäksi, että tarkastellaan varianttien suhdetta sosiaaliin muuttujiin, tulee tarkastella myös, miten puhujien käsitykset ja tulkinnat varianttien merkityksistä näkyvät vuorovaikutuksessa (Gumperz 1992, 50). Gumperz (1982, 29) esitti jo yli kolmekymmentä vuotta sitten, että sosiolinguistikassa tulisi hyödyntää metodeja etnografian ja vuorovaikutuksen tutkimuksen aloilta. Laajempaa suosiota vuorovaikutussosiolinguistinen näkökulma on kuitenkin saanut vasta tällä vuosituhanella.

Vuorovaikutussosiolinguistiikan voidaan nähdä kuuluvan niin kutsuttuun sosiolinguistiikan kolmanteen aaltoon. Ensimmäinen aalto, joka alkoi William Labovin (1966) kuuluisasta tutkimuksesta 1960-luvulla, oli sanaston, rakenteiden ja äänteiden vaihtelun tarkastelua esimerkiksi iän, sosiaaliluokan tai sukupuolen mukaan jaotelluissa suurissa ryhmissä. Toisessa aallossa tarkastelun keskiöön tuli etnografinen tarkasteltavan yhteisön ja sen sosiaalisen todellisuuden tuntemus. Yksilön kieli alettiin nähdä staattisen, lapsuudessa muotoutuvan puhettavan sijaan identiteetin ilmaisukeinona – ja muuttuvan identiteetin mukana muuttuvana ilmiönä. Edelleen puhujia kuitenkin jaettiin staattisiin kategorioihin. Vasta kolmas aalto näkee variaation olennaisena yksilön kieleen ja vuorovaikutukseen kuuluvana ilmiönä. (Bockgård & Nilsson 2011, 19–21; Eckert 2012.) Näin päädytään vuorovaikutussosiolinguistiikan näkemykseen, että keskeistä on, mitä vaihtelulla vuorovaikutuksessa tehdään, ja että puhujan valinnat ovat yhteydessä sekä häntä ympäröivään sosiaaliseen todellisuuteen että keskustelun rakentumiseen (Gumperz 2001, 218–223). Asif Agha (2007, 136–137) kritisoi perinteistä variationistista sosiolinguistikkaa ensinnäkin siitä, että väestöryhmien ja kielenpiirteiden korrelaatioita laskettaessa piirteet väistämättä joudutaan irrottamaan kontekstistaan, ja toisekseen siitä, että tiettyjen piirrekimppujen ajatellaan muodos-

tavan tietyn väestöryhmän sosiolektin ilman tietoa siitä, mitä piirteet puhujille itselleen merkitsevät. Tätä kautta vuorovaikutussosiolingvistiikka kytkeytyy myös kysymyksiin vaihtelun tiedostamisesta ja kielenkäyttäjien asenteista. Niitä ratkon tässä väitöskirjassa kansanlingvistisen kyselytutkimuksen avulla.

Vuorovaikutussosiolingvistisen suuntauksen käynnistäviä ajatuksia esitettiin siis jo 1980-luvulla. Suomen kieltä tutkivaan sosiolingvistiikkaan vuorovaikutuksen näkökulman toi Hanna Lappalainen väitöskirjallaan (2004). Lappalainen yhdistää tutkimuksessaan perinteisiä variaationtutkimuksen menetelmiä keskustelunanalyysiin. Vuorovaikutussosiolingvistiikan vahvuus onkin monimenetelmäisyys. Menetelmät periytyvät dialektologian, pragmatiikan, keskustelunanalyysin ja etnografian aloilta (Rampton 2006; Bockgård & Nilsson 2011, 21–27). Viime vuosina vuorovaikutussosiolingvististä näkökulmaa suomen kielen tutkimuksessa ovat hyödyntäneet esimerkiksi Heini Lehtonen (2015a, 2015b), Anu Rouhikoski (2015a, 2015b) ja Kaarina Mononen (2013, 2016).

Näkökulmaa on pidetty lähinnä laadullisena suuntauksena, joka lähtee liikkeelle yksilöistä, tapaustutkimuksista ja mikrotasolta eli vaihtelun tarkastelusta keskustelukontekstissa (Rouhikoski 2015a, 126–127). Tällaisessa lähestymisotteessa pystytään huomioimaan sellaisetkin kontekstipiirteet, joita ei tutkimuskysymyksiä asetettaessa ole voitu ennakoida. Tämän tutkimuksen tuloksissa tiukasti kontekstisidonnaisiksi mutta merkityksellisiksi vaihteluun kytkeytyviksi tekijöiksi osoittautuvat esimerkiksi se, kenelle keskustelun osallistujista lausuma suunnataan (*Tuttuus*), ja se, millainen lausuman prosodia on laajempaan kontekstiin verrattuna (*Valituskertomus*).

Kun perinteisen sosiolingvistisen ryhmän sisällä, esimerkiksi nuorilla puhujilla, yksilöiden välinen vaihtelu on hyvin suurta, on tarkastelun fokus siirrettävä yksilöihin ja yksittäisiin piirteisiin (Mantila 2008, 68). Miksi tietty henkilö suosii tai karttaa tiettyä kielenpiirrettä? Löytyykö selitys kenties identiteetin ilmaisemisesta, asenteesta kielenpiirrettä kohtaan tai variantin funktiosta keskustelukontekstissa? Suuntaus kontrastoituu vahvasti ensimmäisen aallon sosiolingvistiikkaan, jossa lähtökohtana tavallisesti on jaottelu ennalta asetettujen kriteerien mukaisiin puhujaryhmiin ja tarkasteltavien piirteiden esiintymämäärien laskeminen ryhmien kielenkäytössä. Vuorovaikutussosiolingvististä näkökulmaa onkin käytetty tarkasteltaessa sellaisia ilmiöitä, joita perinteisesti variaationanalyysi ei ole tavoittanut. Esimerkiksi Rouhikoski (2015b) tarkastelee erilaisia direktiivejä suhteessa siihen, millainen keskustelukumppani puhujalla on. Toisaalta vuorovaikutussosiolingvistinen lähestymistapa on tuonut uutta valoa myös sellaisten piirteiden vaihteluun, joita on variaationanalyysin näkökulmasta käsitelty paljonkin. Esimerkiksi Lehtonen (2015a) tarkastelee *i*-loppuisen diftongin kato- ja säilymämuotoja ja toteaa perinteisesti yleiskieleen liitetyn *i*:llisen variantin saavan vuorovaikutuksessa oppijankieleen ja ulkomaalaisuuteen yhdistyviä merkityksiä.

Eräs vuorovaikutussosiolingvistisessä tutkimuskentässä keskeinen käsite on kontekstualisointi (*contextualisation*, Auer 1992, 4). Sillä tarkoitetaan keinoja, joilla puhujat kytkevät puhetaapahtuman laajempaan kontekstiin ja muokkaavat sitä. Puhu-

jat voivat eri variantteja käyttämällä esimerkiksi esittää tulkintojaan siitä, millaiseen genreen kuuluvana puhe pitäisi käsittää ja millaisia osallistujien roolit ovat suhteessa toisiinsa. Puhuja voi rakentaa omaa rooliaan kertojana, ilmaista sekä omia että kerromuksen henkilöiden asenteita tai herättää assosiaatioita tiettyihin sosiaalisiin ryhmiin tai tilanteisiin. Kielessä ilmenevä variaatio toimii resurssina, josta puhujan tiedotiset tai tiedostamattomat valinnat nousevat (Mantila 2004). Kolmaspersoonaisen pronominin vaihtelun tapauksessa kontekstualisointi kytkeytyy esimerkiksi muodollisen ja epämuodollisen puheen lajityyppeihin, kertojan roolin ilmaisemiseen (referointi) ja asenteisiin referenttiä kohtaan.

Kontekstiin kytkeytyy myös keskusteluntutkimuksen käsite *kaksoiskontekstuaalisuus*, joka tarkoittaa sitä, että kukin vuoro tulkitaan edellä käydyin keskustelun perusteella mutta samalla vuoro luo ja muokkaa kontekstia edelleen (Heritage 1984, 242). Vuorovaikutussosiolingvistiikan näkökulmasta voidaan siis ajatella, että konteksti ja tilanne vaikuttavat siihen, mikä mahdollisista varianteista esiintyy, mutta toisaalta se, minkä variantin puhuja valitsee, muokkaa puolestaan kontekstia ja muiden osallistujien tulkintaa siitä.

Tässä tutkimuksessa hyödynnän laadullista vuorovaikutuksen analyysiä etenkin keskustelussa esiintyvien erilaisten äänten tarkastelussa (erityisesti *Valituskertomus*). Lähtökohtana ovat sosiologi Erving Goffmanin 1980-luvulla esittämät teooriat keskustelijoiden monimuotoisista rooleista. Henkilö, joka tietyn vuoron tuottaa, voi toimia pelkästään sen esittäjänä, ja lausuman alkuperäinen ääni voi kuulua toiselle henkilölle. Lausuman tekijän vaihtuessa puhujan rooli osallistujana muuttuu eli tapahtuu asennonvaihdos. (Goffman 1981, 144–146, 151; suomenkieliset termit Seppänen 1997, 157–158.) Pronominiviittaukset ovat yksi keino säädellä näitä rooleja (Seppänen 1998, 29).

Keskusteluntutkimuksessa konteksti käsitetään multimodaaliseksi, eli puheen ja siinä kuuluvien prosodisten ilmiöiden lisäksi myös esimerkiksi keskustelijoiden eleet ja katseet voivat olla olennaisia vuorovaikutuksen kannalta. Tässä tarkasteltavasta aineistosta on kuitenkin olemassa vain audiotallenteet, ei videoita, joten visuaalisia seikkoja ei voida huomioida. Tämä on yksi syy sille, miksi tarkastelun ulkopuolelle on rajattu keskustelun osallistujiin viittaaminen, sillä nähdäkseni poissa puhetilanteesta oleviin henkilöihin kohdistuvan viittauksen rakentumisessa katseilla ja eleillä on pienempi rooli kuin viitattaessa läsnäolijaan. Läsnäolijaan kohdistuvien pronominiviittausten yhteyttä osallistujien katseisiin on tarkastellut Seppänen (1998).

Käytän tässä tutkimuksessa tilastollisia menetelmiä, mutta katson viitekehukseksi laadullisena pidetyn vuorovaikutussosiolingvistiikan. Kotimaisessa vuorovaikutussosiolingvistiikassa laadullinen tutkimus on korostunut ja kvantitatiivisten menetelmien tarpeellisuutta on kyseenalaistettu (Lappalainen 2004, 16; Nuolijärvi & Sorjonen 2005, 132). Tästä huolimatta uusissakin vuorovaikutussosiolingvistisissä tutkimuksissa usein kartoitetaan tarkasteltavien varianttien yleisyyttä ja esiintymääriä eri puhujilla ja puhujaryhmissä laadullisen analyysin taustaksi. Toisinaan pienistäkin otoksista lasketaan prosenttilukuja tai keskiarvoja ilman tietoa erojen tilastol-

lisesta merkitysvyydestä. (Kurki 2007, 153.) Tilastollisia menetelmiä ei suomen kielen tutkimuksen saralla ole vuorovaikutussosiolingvistiisissä tutkimuksissa toistaiseksi käytetty, mutta kansainvälisessä kolmannen aallon sosiolingvistiikassa niitä käytetään (esim. Zhang 2005; Campbell-Kibler 2007; Podesva 2007, 2011; Eckert 2008)⁴. Esimerkiksi Sylvie Dubois ja David Sankoff (2001) peräänkuuluttavat kvantitatiivisia menetelmiä myös vuorovaikutuksen ilmiöiden tutkimukseen niiden toistettavuuden ja objektiivisuuden takia, kunhan sopivat tilastolliset menetelmät valitaan huolella ja yksittäisten korrelaatioiden sijaan tuloksista muodostetaan järkeenkäypä ja koherentti malli.

Liisa Mustanoja (2011, 91) esittää, että sosiolingvistiikan suuntauksia käsittelevässä keskustelussa on syytä muistaa *teorian* ja *menetelmän* ero. Kvantitatiivisten menetelmien kritiikki on kohdistunut sosiolingvistiikan ensimmäisen aallon teoreettiseen näkemykseen ja kysymyksenasetteluun, kun taas tilastolliset menetelmät sinänsä ovat käyttökelpoisia myös tutkimuksissa, joissa näkökulma on vuorovaikutussosiolingvistinen (sosiolingvistiikan määrällisten ja laadullisten suuntausten kriittistä pohdintaa laajemmin ks. Mustanoja 2011, 90–95). Tässä tutkimuksessani yhtenä tavoitteena onkin laajentaa suomen kielen vuorovaikutussosiolingvistiikan kenttää tilastollisia monimuuttujamenetelmiä hyödyntävään suuntaan.

Tilastollisia analyysejä edeltää aina aineiston luokittelu ja tutkimuskysymysten muodostaminen, jotka tehdään laadullisten havaintojen pohjalta. Gumperz (2001, 223) painottaa, että vuorovaikutussosiolingvistin on tunnettava tarkastelemansa puhujayhteisö ja siihen kuuluvien ihmisten oletukset tarkasteltavan piirteen käytöstä. Suomen kielen kolmaspersoonaisen pronominiin kohdalla aiempaa tutkimusta on sekä perinteisen sosiolingvistiikan että vuorovaikutuksen tutkimuksen näkökulmista niin paljon, että relevanttien tilastollisten hypoteesien asettaminen monimuuttujanalyysijä varten onnistuu. Vuorovaikutussosiolingvistiikan viitekehukseen näkökulmani sitoo kriittinen kvantitatiivisten menetelmien ja tulosten arviointi. Vaikka jonkin muuttujan ja pronominin kesken ilmenee korrelaatio, kyseessä voi olla aineiston vinouma (ks. *Tuttuus*) tai muuttujien välillä oleva keskinäinen yhteys (ks. *Lohkeamat*). Kvantitatiiviset havainnot ohjaavat tarkastelun olennaisimpiin ilmiöihin, ja vasta keskustelukontekstiin ja vuorovaikutustilanteen tarkasteluun palaaminen kertoo, mistä ilmiössä todella on kysymys. Tulosten relevanttiutta peilataan sekä mikrotason puhe-tilanteiden analyysiin että kielenkäyttäjien omiin käsityksiin. Määrällisen analyysin avulla laadullinen vuorovaikutuksen tarkastelu kohdennetaan aineiston kiinnostavimpiin ilmiöihin, jolloin on mahdollista kartoittaa suurempaa dataa kuin pelkästään laadullisille tutkimuksille on tyypillistä. Tulokset osoittavat, että määrällisellä tarkastelulla ja monimuuttujamenetelmillä on paikkansa tutkimuskentässä mutta tarkasteltavilla ilmiöillä on kuitenkin vuorovaikutuskonteksteihin kytkeytyviä erityistehtäviä, joihin

⁴ Eckert mainitsee muun muassa nämä tutkimukset kolmannen aallon edustajina kotisivullaan <http://web.stanford.edu/~eckert/thirdwave.html> (luettu 30.3.2016).

päästään parhaiten kiinni laadullisella mikrotason analyysillä (*Valituskertomus, Tuttuus, Yksilöt*).

Ääniteaineiston määrällisen ja laadullisen tarkastelun lisäksi tutkimuksessani on myös kansanlingvistinen ulottuvuus. Kansanlingvistisessä suuntauksessa tarkastelun kohteena on kielenkäyttäjien tapa hahmottaa kielen variaatiota. Kielenkäyttäjillä eli maallikoilla tarkoitetaan yleensä sellaisia ihmisiä, joilla ei ole kielitieteellistä koulutusta. Maallikoiden käsityksiä on tässä tutkimuksessa kerätty kyselytutkimuksen avulla. Alueellisen vaihtelun tarkastelussa lomakekyselyt ovat etenkin englanninkielisessä maailmassa olleet suosittu tapa kerätä aineistoa (Milroy & Gordon 2003, 51). Puhujien käsitykset tietystä variantista tai kielimuodosta eivät aina vastaa äänitetystä aineistosta tehtäviä havaintoja, mutta niistä voidaan päätellä, mistä kielen piirteistä puhujat ovat tietoisia ja millaisia asenteita ja arvotuksia kielimuotoihin tai variantteihin liittyy. Kansanlingvistiset tutkimukset ovat osoittaneet esimerkiksi, että useimmat ihmiset tiedostavat käyttämänsä kielen vaihtelevan eri tilanteissa, esimerkiksi asioitessa viranomaisten kanssa, esiintymistilanteissa ja mahdollisesti eri puhekomppanin kanssa (Lappalainen 2008, 91).

Suomen kielen puhujat tiedostavat kouluopetuksen myötä varsin hyvin kirjakielen ja puhekielen eron kolmannen persoonan pronominin käytössä: kirjoitetussa kielessä henkilöihin viittaa *hän*, vaikka puheessa useimmilla tavallisin viittauskeino on *se*. Kirjakielen normin myötä tässä tarkasteltavista pronomineista etenkin *hän*-pronominiin liittyy puhujien mielissä monenlaisia, keskenään ristiriitaisiakin arvotuksia hyvästä ja kohteliaasta mutta toisaalta etäisestä ja jäykästä kielenkäytöstä (Siitonen 2008, 104, 2016). Näiden käsitysten huomioon ottaminen auttaa osaltaan monipuolistamaan kuvaa pronominiin vaihtelusta. Käytän kohteliaisuuden käsitettä tässä tutkimuksessa nimenomaan kansanlingvistisesti (ks. Eelen 2001, 30–43; Watts 2003, *first-order politeness*) eli tarkastelen, mitä ilmiöitä ihmiset kyselytutkimuksen vastauksissa nimeävät kohteliaiksi, sopiviksi, kunnioittaviksi tai vastaavasti epäkohteliaiksi, epäsopiviksi, epäkunnioittaviksi tai vaikkapa töykeiksi, loukkaaviksi ja jopa törkeiksi. Pohdin myös, miten tällaiset asenteet saattavat kielenkäytössä reaalistua. Hyödynnän ääniteaineistoa tukevan kansanlingvistisen lomakekyselyn vastauksia osatutkimuksissa *Valituskertomus, Tuttuus ja Yksilöt*. Kerron kyselystä lisää luvussa 4.

Vuorovaikutussosiolingvistinen näkökulma mahdollistaa niin sosiaalisten taustamuuttujien, kieliopillisten seikkojen kuin vuorovaikutuksen ilmiöiden ja kielenkäyttäjien asenteiden huomioimisen samassa tutkimuksessa. Se on monimuotoisuudessaan toimiva viitekehys tutkimukseni aiheelle, jota on aikaisemmin tutkittu useasta erilaisesta näkökulmasta (ks. luku 3). Erilaisia ilmiöitä on tarkasteltava erilaisin menetelmin, ja vuorovaikutussosiolingvistiseen kehukseen sopivat sekä määrälliset että laadulliset menetelmät. Tässä tutkimuksessa käytetyt menetelmät esittelen luvussa 4.

3 KOLMASPERSONAISTEN PRONOMINIEN AIELPI TUTKIMUS

Tässä luvussa esittelen, minkälaisista näkökulmista pronomineja *hän*, *se*, *tää* ja *toi* on aiemmin tutkittu ja mitä niistä jo tiedetään. Ensimmäisessä alaluvussa käsittelem niitä perusteluja, joilla kolmaspersonaiset pronominit on jaoteltu persoona- ja demonstratiivipronominien luokkiin. Esittelen *hän*-pronominin aseman puhekielessä logoforisena pronomina kieliopillisesta näkökulmasta. Toisessa alaluvussa kerron, miten kolmaspersonaisen pronominin on havaittu kytkeytyvän sosiaalisiin muutuksiin, aluemurteisiin ja eri rekistereihin. Kolmas alaluku paneutuu siihen, mitä pronomien käytöstä vuorovaikutuksessa tiedetään aiemman tutkimuksen perusteella. Lopuksi pohdin, miten oma tutkimukseni asettuu pronomineista erilaisten tutkimussuuntausten piirissä tehtyjen havaintojen jatkoksi.

3.1 JAKO PERSONA- JA DEMONSTRATIIVIPRONOMINEIHIN

Pronominit ovat maailman kielissä hajanainen sanaluokka, jossa erilaiset piirteet erottavat tavallisesti etenkin ensimmäisen ja toisen persoonan pronominit kolmannesta persoonasta. Käsite *pronomini* (latinaksi *pro-nomen* 'nimen sijasta') soveltuu sananmukaisessa merkityksessään parhaiten kolmannen persoonan pronomineihin, sillä kolmannessa persoonassa vaihtoehtona on käyttää substantiiviittausta, toisin kuin ensimmäisessä ja toisessa persoonassa. Kolmannen persoonan sisällä persoonapronominit erotetaan demonstratiivipronomineista. Tässä luokittelussa on kuitenkin monia erilaisia kriteerejä, jotka tekevät yksiselitteisestä jaottelusta hankalaa. (Bhat 2004, 1.)

Eräs tapa luokitella, mitkä tietyn kielen pronomineista ovat persoona-, mitkä demonstratiivipronomineja, on tehdä jako sen mukaan, että persoonapronominit ilmaisevat rooleja ja tarkoitteen osallisuutta tapahtumiin, kun taas demonstratiivit ilmaisevat tarkoitteen sijaintia (Bhat 2004, 9). Demonstratiivit siis käsitetään perusluonteeltaan deiktisiksi, ja myös anaforisen pronominin ”taaksepäin osoittaminen” voidaan nähdä deiktisyyden laajentumana (Lyons 1977, 670). Persoonapronomineihin taas liittyy ajatus persoonasta: inhimillisestä tai ainakin tietoisesta toimijasta. Tällaisen määrittelyn perusteella ensimmäisen ja toisen persoonan pronominit ovat selväpiirteisemmin persoonapronomineja, kun taas kolmannessa persoonassa koko persoonapronominin käsite voidaan nähdä kyseenalaisena. Kolmannen persoonan persoonapronominit ovat usein kehittyneet demonstratiivipronomineista, ja kolmannessa persoonassa persoonapronomineja voidaan tietyissä konteksteissa käyttää deiktisesti esimerkiksi läsnäolijaan viittaamassa. (Helmbrecht 2004, 26–28, 50, 154; Siewierska 2004, 7.)

Puhutun suomen kolmaspersoonisten pronomien luokittelu on monimutkaista, sillä niillä kaikilla voidaan viitata henkilöihin – ja sikäli persooniin – ja ilmaista referentin roolia esimerkiksi monenkeskisen keskustelun osallistujana (Seppänen 1998). Suomen kieliopeissa *hän*-pronominin erottelu persoonapronominiksi ja siten erilaiseksi kuin *se*, *tämä* ja *tuo* perustuukin kieliopillisiin eikä pragmaattisiin kriteereihin. Ensinnäkin *hän* osallistuu ensimmäisen ja toisen persoonan pronomien kaltaisesti possessiivikongruenssiin (*minun kirjani*, *hänen kirjansa*). Toisekseen sillä on *t*-päätteinen akkusatiivimuoto (*hänet*), kuten ensimmäisen ja toisen persoonan pronomineillakin (*minut*, *sinut*). Näiden piirteiden lisäksi *hän*-pronominista tekee ensimmäisen ja toisen persoonan kaltaisen *se*, että *hän* ei voi toimia substantiivilausekkeen määrittäneenä demonstratiivipronomien tapaan (*se nainen*, *tuo mies*). (ISK 2004, § 717.)

Ensimmäiset kaksi kriteeriä eivät kuitenkaan välttämättä toteudu normittamattomassa kielenkäytössä. Länsimurteissa akkusatiivimuotona on nimittäin vanhaan käytetty kaikissa sanoissa genetiivimuotoa (*mää näin hänen*) (Ojansuu 1922, 116–117; G. Karlsson 1966, 19) ja nykypuhekielessä yleistymässä on alkujaan pohjalais- ja savolaismurteisiin kuulunut ja sittemmin myös helsinkiläiseen puhekieleen yhdistetty possessiivisuffiksittomuus (*mun kirja*, *sen kirja*, *hänen kirja*) (Nuolijärvi 1986b; Paunonen 1995; ks. myös ISK 2004, § 1300). Maailman kielten persoonapronomineja tarkastellut Johannes Helmbrecht (2004, 153–154) esittää, että demonstratiivipronominin kehittyessä persoonapronominiksi sen deiktisyys katoaa eikä sitä enää voi käyttää demonstratiivipronomien tyypillisessä tehtävässä substantiivin määrittäneenä. Suomen *se*-pronominin käyttö substantiivilausekkeen osana on kuitenkin vain lisääntynyt viimeisen sadan vuoden aikana. Lauryn (1997) mukaan nykypuhekielessä kuitenkin kyseessä on demonstratiivimääritteen sijaan määräinen artikkeli.

Puhutussa suomessa *hän*-pronominia erottaa demonstratiivipronomineista sen käyttö logoforisena pronomina eli viittaamassa referoidussa katkelmassa sen alkuperäiseen tuottajaan. Logoforisia pronomineja esiintyy monissa Afrikan kielissä (Bhat 2004, 59; Siewierska 2004, 201), ja niiden alkuperä on ensimmäisen tai kolmannen persoonan muodoissa tai joissain tapauksissa refleksiivisissä pronomineissa (Bhat 2004, 61). Suomen lähisukukielistä meänkielessä (Kenttä & Pohjanen 1996, 88) ja kveenin eli kainun kielessä (Beronka 1922, 57) *hän*-pronominia käytetään logoforisesti, mutta virossa, vatjassa ja liivissä suomen *hän*-pronominin etymologiset vastineet ovat refleksiivisiä (Laitinen 2002). Myös pohjois-, etelä- ja inarinsaamassa on logoforinen pronomini (esim. pohjoissaamen *son*) (Bergsland 1994, 121; Nickel 1994, 96–100, 119). Lisäksi suomen lähialueilla latvian murteissa käytetään laajalti logoforista pronomina (Nau 2006), ja viron Leivun murteessa, jota puhutaan Latvian alueella, pronominille *t'ema* on kehittynyt logoforinen funktio (Wälchli 2015). Referointikäytön myötä *hän*-pronomini on suomen murteissa kehittynyt edelleen evidentialisuuden ja vähättelyn ilmaisimeksi (Laitinen 2005).

Shankara Bhat (2004, 33) esittää, että maailman kielissä logoforisten pronomien ensisijainen tehtävä on pitää puhetilanteen eri tasot ja niissä esiintyvät roolit erillään. Tällaiset pronominit ovat kehittyneet kieliin ratkaisemaan sitä ongelmaa, että referaatissa ensimmäisen ja toisen persoonan pronominit voivat sekoittua meillä olevan puhetilanteen rooleihin, kun taas kolmannen persoonan viittaus voidaan tulkita väärin viittaavaksi johonkin referoidun tilanteen ulkopuoliseen kohteeseen. Bernhard Wälchli (2015) kuitenkin kritisoi näkemystä, että logoforisten pronomien ensisijainen funktio olisi erotella referenttejä, sillä aitojen kielenkäyttötilanteiden tarkastelun perusteella viittaukset eri tarkoitteisiin ovat yleensä pääteltävissä kontekstin perusteella riippumatta siitä, mitä pronominia käytetään. Hänen mukaansa logoforisuudessa viittauksen yksiselitteisyyttä tärkeämpää onkin nimenomaan keskustelun erilaisten tasojen, roolien ja äänten erottelu.

Toisissa kielissä logoforiset pronominit käännetään ensimmäisen ja toisen persoonan pronomineiksi, toisissa kolmannen; toisissa ne saavat ensimmäisen persoonan tunnuksat, toisissa kolmannen. Laajasti käsitettynä logoforisuutta on kaikki toisen käden tiedon välittäminen (Bhat 2004, 58); tiukimmin sen määrittely voidaan rajata tietynlaiseen syntaktiseen kontekstiin, prototyyppiseen referointiin, joka muodostuu johtolauseesta ja referaattiosasta (ISK 2004, § 1459). Logoforisia pronomineja käyttävät kielet eroavat siinä, millainen predikaatti laukaisee logoforisuuden (Bhat 2004, 72). Suomenkin *hän*-pronominia voidaan käyttää puheen referoinnin lisäksi myös päälauseessa välitettäessä toisen ihmisen ajatuksia ja tunteita ja ilmaisemassa tämän näkökulmaa. Näitä käyttötapoja voidaan pitää logoforisuudesta juontuvina. (Laitinen 2002.)

Bhatin (2004, 72) mukaan aitoja logoforisia pronomineja on kieliopillisesti pakko käyttää niille kuuluvassa kontekstissa ja niiden epäkieliopillinen käyttö aiheuttaa sekaannuksia. Logoforisen pronominin pitäisi siis ilman johtolauseettakin luoda vaikutelma referoinnista, ja ilman referointikontekstia niitä pidettäisiin epäkieliopillisina. Vastaavasti jos kielessä, jossa on olemassa aito logoforinen pronomini, käytetään referoidussa katkelmassa tavallista kolmannen persoonan pronominia, se tulkitaan viittaavaksi yksiselitteisesti johonkuhun muuhun henkilöön kuin referoituun puhujaan. Näitä kriteereitä seuraten suomen *hän* ei ole aito logoforinen pronomini, sillä ei-logoforisesti – eli yleiskielen tapaan – käytetyt pronominit ovat täysin ymmärrettäviä. Myös referaatissa on mahdollista käyttää referoitavaan viittaavaa *se*-pronominia aiheuttamatta väärinkäsityksiä. Isossa suomen kieliopissa (ISK 2004, § 1470) esitettyä puhutun kielen esimerkissä (4) referaatissa on viittauksia sekä alkuperäiseen puhujaan että toiseen henkilöön: kummassakin tapauksessa käytetään ongelmitta *se*-pronominia.

(4) (ISK 2004, § 1470)

Se₁ sano et **se**₁ tykkää **siit**₂ hirveesti?, ja **siit**₁ tuntuu jotenki rikolliselta ku **se**₁ vie Elinan₂ hoitoon?, ja maksaa siit että **se**₂ on hoidossa?, ja sit **sil**₁ on hauskaa luennolla,

Suomen tilanne voi kuitenkin johtua normitetun ja puhekielen epäsymmetriasta: normitetussa yleiskielessä ja ainakin vanhastaan lounais- ja kaakkoismurteissa *hän* on neutraali henkilöviitteinen anaforinen pronomini. *Hän*-pronominin yhteys kirjakieleen voi toisaalta lisätä, toisaalta vähentää sen käyttöä. Jotkut puhujat nimitäin kokevat sen liian kirjakieliseksi ja hienostelevaksi ja siksi välttävät sitä (Siitonen 2008, 102). Laitinen (2002, loppuviite 5) arveleekin, että pääkaupunkiseudun puhekielestä *hän* saattaa olla kokonaan katoamassa (vrt. kuitenkin Lappalainen 2010a, 2014).

Käsitys siitä, että suomen kielessä kolmannen persoonan persoonapronomineja ovat *hän* ja *he*, periytyy 1800-luvun kieliopeista. On mahdollista, että tuon ajan kielenhuoltajat loivat tietoisesti kirjakieleen murteiden käytännöstä eroavan normin, jossa tarkoitteita erotellaan inhimillisyyden perusteella monien Euroopan kielten tapaan. Kirjoitetussa suomessa oli jo varhaisimmista 1500-luvun teksteistä alkaen viitattu niin ihmisiin kuin eläimiinkin usein *hän*-pronominia käyttäen, koska varhaisen kirjoitetun suomen pohja oli pitkälti lounaismurteinen. Pronominien vakiintumaton työnjako oli seurausta siitä, että suomea koskevien normien puuttuessa ensimmäisten suomenkielisten tekstien kirjoittajien oli turvauduttava vieraiden kielten malliin. Varhaiset tekstit olivat käännöksiä kielistä, joissa henkilöviitteisyys on pronomineja erottelava tekijä, millä saattoi olla vaikutusta *hän*- ja *se*-pronominien työnjaon muotoutumiseen. (VKS 1985, s.v. *hän*; Häkkinen 2004, s.v. *hän*; Forsman Svensson 2016, luvut 2.2 ja 25.1; ks. myös Seppänen 1998, 32–35; Lappalainen 2010a, 280–282.) Sellaiset kolmannen persoonan pronominit, jotka eivät paljasta mitään semanttista erottelua, kuten tarkoitteen elollisuutta, sukupuolta tai luokkaa, ovat maailman kielissä harvinaisia. Luku ja tarkoitteen inhimillisyydet ovat tällaisista luokittelukriteereistä yleisimpiä. (Diessel 1999; Helmbrecht 2004, 154–155; Siewierska 2004, 3.)

Pronomineja *hän* ja *se* koskeva 1800-luvulla luotu sääntö on siirtynyt suoraan myöhempään normatiivisiin kuvauksiin (Ikola 1977, 43; Kielitoimiston sanakirja, s.v. *se* ja *hän*) ja opetukseen, vaikka normi on vahvasti ristiriidassa useimpien suomalaisten käyttämän puhekielen kanssa. Paunonen (1993, 83) pitääkin *hän*- ja *se*-pronominien vaihtelua epäonnistuneena normituksena, koska keinotekoinen referentin ihmisyyteen perustuva normi rikkoi puhutussa kielessä käytetyn ”luontaisen” vaihtelujärjestelmän.

Deskriptiivisissä kieliopeissa persoona- ja demonstratiivipronominien jako on *hän*- ja *se*-pronominien kohdalla toisinaan kyseenalaistettu. Aarni Penttilä (1963, 508–510) nimittäin mainitsee *hän*-pronominin rinnalla myös *se*-pronominin kolmannen persoonan persoonapronominina, koska *se*-pronomini on usein anaforinen. Hän (mts. 509) kuitenkin pitää *se*-viittausten käyttöä henkilöistä halventavana tai kansan-

omaisena ja pronominin tavallisimpana viittauskohteena esineitä, asioita ja eläimiä. Isossa suomen kieliopissa persoona- ja demonstratiivipronominit on jaoteltu perinteisen mallin mukaan mutta ihmistarkoitteisuus ei rajoitu *hän*-pronominiin (ISK 2004, § 717). Tässä tutkimuksessa pyrin kaakkoissatakuntalaisen nykypuhekielen osalta valottamaan myös pronominien *hän, se, tää* ja *toi* suhdetta persoona- ja demonstratiivipronominien jaotteluun (*Subjektit, Lohkeamat*) sekä kysymystä *hän*-pronominin logoforisuuden luonteesta (*Valituskertomus, Yksilöt*).

3.2 ALUEELLINEN, SOSIAALINEN JA TILANTEINEN VAIHTELU

Henkilöviitteisten pronominien *se* ja *hän* vaihtelua on tarkasteltu 1960-luvulla kerätyistä murreaineistoista. Niiden perusteella on osoitettu, että vaihtelu on huomattavaa mutta missään murteessa kumpikaan pronomineista ei ole yksinomainen. Vähiten *hän*-pronominia käyttävissä murteissa – esimerkiksi etelä- ja kaakkoishämäläisissä murteissa, Pohjois-Savossa ja Keski-Suomessa – *hän* esiintyy ainoastaan selvästi logoforisissa asemissa. (Kallio 1978, 66–67; Vilppula 1989, 389.) Yleisin *hän* puolestaan on vanhastaan ollut kaakkois- ja lounaismurteissa, joissa sitä on käytetty normitetun yleiskielen tapaan persoonapronominina (Toivola-Junttila 1966; Makkonen 1967). Kirsti Siitonen (2008, 2016) osoittaa, että nykyäänkin osa lounaismurteisista puhujista mieltää *hän*-pronominin neutraaliksi henkilöviittauksen tavaksi. Tämän tutkimuksen aineisto on peräisin lounaisten välimurteiden alueelta, jossa kansankielessä on vanhastaan käytetty *hän*-pronominia jonkin verran (SMS, s.v. *hän*). On siis odotettavissa ensinnäkin, että nykypuhujilla *hän*-pronominia esiintyy myös muissa kuin logoforisissa asemissa riittävästi, jotta vaihtelun määrällinen tarkastelu on mahdollista, ja toiseksi, että vanhoillakaan puhujilla *hän* ei ole yksinomainen henkilöön viittaamisen keino.

Muiden tarkasteltavien pronominien alueellista jakautumista on tutkittu paljon vähemmän kuin *hän*- ja *se*-pronominien keskinäistä vaihtelua henkilöviittauksissa. Pronominin *tuo* varianteista tämän tutkimuksen aineistossa yleisin *toi* on alkujaan lounais- ja hämäläismurteinen muoto, ja sitä esiintyy nykypuhekielessä laajalti eteläisessä Suomessa. Satakunnan alueella puhuttavissa lounaisissa välimurteissa *toi* on vaihdellut *tua*-muodon kanssa. Jälkimmäisessä *uo*-diftongi on länsimurteille tyypilliseen tapaan väljentyneet *ua*:ksi. (Mielikäinen 1991, 30.) *Tua*-varianttia tavataan tämän tutkimuksen aineistossa vain viisi esiintymää, joista kaikki vanhoilla puhujilla. Yleiskielen mukaista *tuo*-muotoa sen sijaan ei tässä tarkasteltavien viittausten joukossa esiinny.

Tämä-pronominin variantti *tää*, kuten myös sen monikollinen vastine *nää*, on laajalevikkinen pikapuhemuoto, jota ei ole katsottu minkään murreryhmän erityispiirteeksi (Nuolijärvi 1986a, 188). Aila Mielikäisen (1991) mukaan sitä tavataan miltei kaikkialla eteläisessä ja keskisessä Suomessa. Muodot, joissa *m* edustuu katona, ovat

tyypillisesti eteläsuomalaisia lounaismurteista kaakkoismurteisiin, mutta osassa lounaismurteita hallitseva variantti kuitenkin on pidempi *tämä*-muoto. (Mielikäinen 1991, 26.) Tämän tutkimuksen aineistossa katoedustuksellisia *tää*-muotoja ja pidempiä *tämä*-muotoja on kumpaakin 21 esiintymää. Niiden jakauma näyttäisi liittyvän puhujien ikään: vanhoilla *tämä* on yleisempi, nuoret taas käyttävät pelkästään lyhyttä *tää*-muotoa. Lisäksi aineistossa on kaksi sellaista paikallissijassa taipunutta muotoa, joissa *m*:llinen variantti ei ole mahdollinen (*täst* ja *tällä*). Tässä tutkimuksessa en ota kantaa *tää*- ja *toi*-pronomien äänteellisten varianttien esiintymisen eroihin, sillä aineisto on liian suppea niiden tarkasteluun. Käsittelen kaikkia äänteellisiä variantteja lekseemien *tää* ja *toi* edustumina.

Demonstratiivipronomineja *tämä* ja *tuo* ei ole ennen tarkasteltu sosiaalisen tai tilanteisen vaihtelun näkökulmasta. Sosiaaliin muuttujiin, kuten ikään ja koulutustaustaan, liittyvää tutkimusta on tehty pronomien *se* ja *hän* variaatiosta lähinnä pääkaupunkiseudun puhemiehistä. Paunosen (1995, 171) tutkimuksessa *hän*-pronomia käyttivät 1970-luvulla eniten ylimpien sosiaaliluokkien yli 65-vuotiaat naiset. Pääkaupunkiseudun nuorilla *hän* taas oli harvinainen jo silloin (Paunonen 1995, 172). Ikäryhmien välinen ero näkyy uudemmissakin aineistoissa (Lappalainen 2010a, 287–288), ja Lappalainen (2014) on löytänyt viitteitä siitä, että nuorison *se*-pronominin suosiminen henkilöviittauksissa voi olla niin kutsuttu ikäkausipiirre: reaaliaikaututkimuksessa puhujat alkoivat vanhempina käyttää *hän*-pronomia enemmän.

Ikäryhmien sisällä on yksilöiden välillä suuria eroja, ja *hän*- ja *se*-pronomien vaihteluun vaikuttavat monet muutkin seikat kuin puhujan ikä. Eniten niistä on tutkittu puhetilanteen muodollisuutta. On todettu, että jos puhetilanne on haastattelumainen, *hän*-pronomineja esiintyy enemmän (Lappalainen 2010a, 296–302). On ehdotettu, että merkitystä voi olla myös sillä, kuinka tuttuja muut keskustelijat puhujalle ovat ja mistä aiheesta keskustelussa puhutaan (Ylikahri 1996, 186).

Siitä, millaiseen referenttiin viitataan pronominilla *hän* tai *se*, on aiemmissa tutkimuksissa tehty jossain määrin ristiriitaisia havaintoja, mikä kuvastaa pronomien käyttöön vaikuttavia erisuuntaisia normeja. *Hän*-pronomia esitetään yleensä käytettävän, kun puhujan ja viittauskohteen välillä on etäisen kunnioittava suhde. Kuitenkin myös läheisiin henkilöihin, kuten isovanhempiin, voidaan viitata *hän*-pronominilla, ja *hän*-pronominin on raportoitu olevan käytössä usein myös pikkulapsiin⁵ viitattaessa. (Vilppula 1989, 391; Seppänen 1998, 84–85.) Tällöinkin puhujan ja referentin välillä on ikäeron tuoma etäisyys, ja eräänlaiseksi etäisyydeksi puhujan omasta kokemuksesta voidaan ajatella myös se, että puhuja eläytyy referentin asemaan ja tarkastelee tilannetta hänen näkökulmastaan (Seppänen 1998, 82, 208–209; Siitonen 2008; Kurki, Siitonen, Väänänen, Ivaska & Ekberg 2011). Selitykseksi on ehdotettu myös ajallista ja sosiaalista etäisyyttä puhujan elämäntilanteesta (Kurki ym. 2011). Lappalaisen (2010a)

⁵ Kuitenkin esimerkiksi Kielitoimiston sanakirjan (s.v. *se*) mukaan vauvaan viittaamassa voi käyttää *se*-pronomia myös normitetussa yleiskielessä.

aineistossa *hän*-pronominilla viitataan usein positiivisessa sävyssä institutionaalisiin henkilöihin sekä sukulaisista puhujaa vanhempiin useammin kuin saman ikäisiin tai nuorempiin. Hänen aineistossaan yleisin *hän*-pronominin viittauskohde kuitenkin on kaikkea muuta kuin etäinen, nimittäin puhujan puoliso.

3.3 PRONOMINIT VUOROVAIKUTUSTA JÄSENTÄMÄSSÄ

Demonstratiivipronomit ovat niin kutsuttuja referentiaalisia indeksejä: ne osoittavat tarkoitteen ja samalla suhteuttavat sen puhetilanteen kontekstiin (Silverstein 1976). Kuten muidenkin deiktisten elementtien kohdalla, pronominien tarkoitteen tulkinta siis väistämättä vaatii ympärilleen vuorovaikutuskontekstin (Agha 2007, 38–39). Perinteinen käsitys demonstratiivipronomineista on ollut, että niiden on ajateltu ilmaisevan tarkoitteen paikkaa suhteessa puhujaan (esim. Lyons 1977, 638, 646; Larjavaara 1990, 98–99; Diessel 1999, 36). Etnometodologisen keskusteluanalyysin myötä pronomit on kuitenkin nähty uudessa valossa: kun konteksti käsitetään dynaamiseksi ja keskustelijoiden yhdessä rakentamaksi (Sacks, Schegloff & Jefferson 1974; Goodwin & Heritage 1990), pronomit ovat yksi keino ilmaista ja muokata viittauksen kohteen suhdetta kontekstiin (Hanks 1990).

Keskusteluanalyysin menetelmä ja uusi vuorovaikutukseen ja aitoihin keskusteluaineistoihin keskittyvä näkökulma yleistyi suomen kielen tutkimuksessa 1990-luvulta alkaen. Aitojen keskustelutilanteiden tarkastelu on paljastanut, että aiemmat käsitykset erityisesti demonstratiivipronominien merkityksistä eivät riitä kaiken niiden vaihtelun selittämiseen. Larjavaara (1985, 1990) ja Itkonen (1966, 1979) kuvasivat pronominien merkityseroja huomiopiirin käsitteellä tarkoittaen sitä, onko tarkoite kulloinkin puhujan, kuulijan tai molempien huomion kohteena. Laury (1997, 58) kehitelee tätä käsitettä edelleen: hänen mukaansa huomiopiirit määräytyvät sosiaalisessa vuorovaikutuksessa. Eri pronominien käytöllä puhuja ilmaisee orientoitumistaan ja asennettaan referenttiä kohtaan. Puhujan tuottama pronomini heijastaa hänen käsitystään siitä, kenellä keskustelijoista on pääsy referenttiin: Onko kyseessä uusi vai jo keskustelussa esillä ollut kohde? Pystyvätkö kuulijat päättelemään sen edellä puhutun perusteella? Pronominien vaihtelua ei siis selitä tarkoitteen konkreettinen sijainti keskustelijoiden näkökentässä vaan tarkoitteen paikka ikään kuin heidän tietoisuudessaan ja käydyssä keskustelussa. Sen lisäksi, että pronomit heijastavat tarkoitteen sijaintia huomiopiirissä, puhujat käyttävät niitä aktiivisesti kontekstin muokkaamiseen. (Laury 1997, 58–128.) Laury (1997, 74) esittää esimerkin (5), joka on samasta nukeilla ja niiden tarvikkeilla leikkivien lasten keskustelusta kuin esimerkki (1). Esimerkissä (5) pronominilla *tuo* tehty viittaus osoittaa esineen vastaanottajalle, ja kun vastaanottaja on tullut tietoiseksi esineen olemassaolosta, viittaukseksi vaihtuu *se*.

(5) (Laury 1997, 74)

Toss on sauva. (.) Älä hukkaa **sitä**.

Lauryn käsitystä huomiopiireistä kehittää edelleen Marja Etelämäki väitöskirjassaan (2006), joka käsittelee *tämä*-pronominin käyttöä viittaamassa elottomiin ja abstrakteihin tarkoitteisiin. Etelämäki (2006) lähtee tutkimuksessaan liikkeelle Hanksin (1992) ajatuksesta, että viittaus muodostuu kolmesta ulottuvuudesta: referentiaalisesta, indeksisestä ja relationaalisesta. Toisin sanoen sen lisäksi, että viittauksen avulla tunnistetaan tarkoite, viittaukseen käytetyllä pronominilla myös ilmaistaan kontekstipiirteitä esimerkiksi tarkoitteen asemasta keskustelussa ja puhujan asenteesta tarkoitetta kohtaan. Etelämäki esittää, että pronominin *tämä* viittaus on referentiaalisesti avoin eli tarkoite vaatii vielä määrittelyä. Sama pätee pronominiin *tuo*, kun taas *se*-pronominin referentti on keskustelijoille riittävän tunnettu (Etelämäki 2006, 198–199). *Se*-pronominia onkin mahdollista käyttää ensimmäisenä ja ainoana viittauksena tarkoitteeseen, kun referentti on kaikkien osallistujien pääteltävissä kontekstin perusteella (Laury 2005).

Pronomit *tämä* ja *tuo* eroavat Etelämäen mukaan tulkintakehyksen suhteen: *tämä* tulkitaan sen lausuman perusteella, jossa se esiintyy, kun taas *tuo* osoittaa tarkoitteen löytyvän keskustelijoiden jaetusta tiedosta. Tätä kautta niiden indeksinen ulottuvuus on erilainen: *tämä*-pronominilla epäsymmetrinen, *tuo*-pronominilla jaettu. Tämä yhdistää Etelämäen käsityksen aiemmin esitettyihin puhuja- ja kuulijakeskisiin huomiopiireihin: puhujakeskinen piiri on epäsymmetrinen, sillä puhujalla on tarkoitteesta enemmän tietoa, kun taas kuulijakeskinen piiri on jaettu ja siinä mielessä kuuli- ja on tasa-arvoinen puhujan kanssa. *Tämä*-pronominin relationaalisen ulottuvuuden, jonka Etelämäki määrittelee keskeisyydeksi, hän näkee seurauksena sen referentiaalisesta ja indeksisestä ulottuvuudesta. (Etelämäki 2006, 198–199.)

Etelämäki (2006, 98–99) esittää esimerkkitarkkelman havainnollistamaan sitä, että pronominilla *tämä* puhuja esittää tulkintansa tarkoitteesta. Toistan Etelämäen esimerkin tässä (6). Viittaukseen yhdistyy esimerkissä 6 *tämä*-pronominin *nää*-monikkomuodon kohdalla katseella sekä *toi*- ja *noi*-pronominien kohdalla kädellä osoittaminen (Etelämäki 2006, 99). Vaikka maalaukset, joista esimerkin Elvi ja Pilvi keskustelevat, ovat tilanteessa fyysisesti läsnä, niiden spatiaalinen etäisyys puhujista ei ole pronominiin käytön kannalta relevanttia.

(6) (Etelämäki 2006, 98–99)

```
-> Elvi:      mut nää on mun mielest aika erilaisii
02          ku ne viime v#uoden työt#
03          (3.0)
-> Elvi:      tai [näis on jotenki
05 Pilvi:      [siis mitä sul oli viime vuonna no noi
06          [(työt)]
```

-> Elvi: [toi]toi (.) toi
 08 (1.0)
 -> Elvi: erilainen tunnelma (.) sit toi

Seppänen (1998) tarkastelee pronominiin *se, hän, tämä* ja *tuo* käyttöä läsnäolijaan viittaamassa. Hänen tutkimuksensa osoittaa selvästi, että pronominit eivät ainoastaan heijasta vaan myös säätelevät viittauksen kohteen osallistujastatusta keskustelussa. Seppäsen havainto on, että *tämä* viittaa usein keskustelussa sellaiseen henkilöön, joka on juuri edellä ollut äänessä, eli aktiiviseen osallistujaan. Samoin kuin edellä referoidut Etelämäen (2006) tulokset osoittavat, myös Seppäsen (1998) aineistossa henkilöviitteinen *tämä* ilmaisee puhetoiminnan muutosta. Seppäsen (1998, 65–66, 171–180, 207–208) mukaan *tämä*-pronomini on monenkeskisessä keskustelussa toimiva keino ottaa huomioon useita osallistujia samanaikaisesti. Sitä voidaan käyttää toisen persoonan asemesta silloin, jos toinen persoona rajaisi keskustelun puhujan ja viittauksen kohteen väliseksi. Seppäsen mukaan tästä on kyse keskustelussa, josta esitän osan esimerkkinä 7. Siinä keskustellaan Annan uudesta asunnosta, ja *nämä*-pronomini rivillä 28 viittaa Annan anoppiin Maijaan ja appeen, joka ei tässä kohdin osallistu keskusteluun. Seppäsen mukaan viittaamalla appivanhempiin ilmauksella *näitä tässä* sen sijaan, että sanoisi vaikkapa *teitä*, Sirpa pystyy pitämään sekä Annan että Maijan mukana keskustelussa. (Seppänen 1998, 171–176.)

(7) (Seppänen 1998, 172)

23 Maija: ja Mervi sano siihe sit ↑joo:: Mäkistem mökki,
 24 Anna: ↑joo::=
 25 (Sirpa): =[juu
 26 Maija: =[ja siinä. (0.5) kerrov [vaa.
 27 Anna: [°joo°
 -> Sirpa: ja se on niil lähellä: n- **näitä** [tässä.
 29 Anna: [°se on täs-<
 30 todella hyvin siis viih[dytää, se on niinku<
 31 Helmi: [°no nii joo°

Tuo puolestaan nostaa keskusteluun uuden, odottamattoman referentin ja joissakin tilanteissa rajaa referentin muiden keskustelijoiden luoman tiimin ulkopuolelle (Seppänen 1998, 208). Tämä kytkeytyy Lauryn (1997, 103–104) havaintoon, että *tuo*-viittauksella ilmaistaan kontrastia. Tässä tarkasteltavan satakuntalaisaineiston perusteella tätä *toi*-pronominin ulkopuolelle rajaavaa ja kontrastoivaa ominaisuutta hyödynnetään läsnäolijan kiusoittelessa, kuten esimerkki 8 osoittaa (esimerkin tarkempi analyysi ja lisää aiheesta Priiki 2015, 44–46).

(8) (Sapu-190)

11 Karri: h h juh hh nij ja s(h)ää soitit muuten_et(h) (.)
 12 s(h)inne ihme Sampsan iltasoitto silloj joskus
 13 [muistak sää
 14 Heino: [mh hö h

15 Mika: hä [hä hä
 -> Karri: [t(h)oi s(h)oitti sinne .hh [.hh
 17 N: [h h h
 18 Karri: oli se KIlpailu [joku siä
 19 Heino: [nhh
 20 Veera: >mää muista mitä sää sanoit< ↓@täälä Veikko
 21 Huiittisista!
 22 nhh
 23 Veera: pee [niinikum pannaani,

Pronomini *se* kohtelee läsnä olevaa henkilöä kertomuksen osana ja viittaa Seppäsen (1998, 208) aineistossa vain jo aiemmin keskustelussa mainittuihin referentteihin. *Hän* taas toisinaan kytkeytyy keskustelun osallistajaan viittaavana logoforisen funktion laajentumiksi käsitettäviin osallistujaroolien muutoksiin: sillä ilmaistaan, että sanottu tuotetaan referentin näkökulmasta (Seppänen 1998, 209). Tässä tarkasteltavassa satakuntalaisaineistossa läsnäolijaan viittaava *hän* liittyy esimerkiksi tilanteisiin, joissa korjataan väärinymmärryksiä toisen henkilön puolesta. Näissäkin tapauksissa kyse on osallistujaroolien säätelystä: kun *hän* viittaa henkilöön, joka on jotenkin osallinen tapahtuneeseen väärinymmärrykseen ja olisi voinut korjata sen, *hän*-viittauksella puhuja ilmaisee toimivansa tämän äänenä keskustelussa. Esimerkissä 9 rivillä 27 esiintyvä *hän*-pronomini viittaa keskustelun kolmanteen osallistajaan, jonka edellä esittämän vuoron Anna-Liisa toistaa (esimerkin tarkempi analyysi ja lisää aiheesta Priiki 2015, 36–37).

(9) (Sapu-187)

20 Marja: sää kysyt nys sit vissiin siltä
 21 äitiltä viäl sitt_et [sää kehtaak ↑kysyä,
 22 A-L: [h h
 23 mitä kysyä,
 24 Marja: kysyä (e)ttä (.) Marj(a) kysy ny että mitä se
 25 äiti sannoo nyk [kun ne' .hh
 26 (): [.nhh
 -> A-L: niim mut **hä:n** sano et se sano että ekkö sää (.)
 28 ikinä usko'.
 29 Marja: jaaha.

Tarkastelen kaikissa tämän väitöstutkimuksen artikkeleissa pronomini-esiintymiä viittaamassa sellaisiin henkilöihin, jotka eivät ole puhetilanteessa läsnä. Näissä tapauksissa perinteiset etäisyyteen tai läheisyyteen liittyvät määritelmät eivät pysty selittämään pronomini- vaihtelua. Kiinnostavaa on jo ylipäätään se, että poissaolijoihinkin voidaan viitata yksinään nominilausekkeen muodostavalla pronominilla *tää* tai *toi*, vaikka Seppäsen (1998, 208) mukaan nämä pronominit ohjaavat etsimään tarkoitetta nimenomaan puhetilanteesta. Harvinaisia ne poissaolijaan viittaamassa toki ovatkin: 24 tunnin aineisto sisältää vain 54 yksinään NP:n muodostavaa *toi*-pronominia ja 44 *tää*-pronominia – kumpaakin noin 2 % kolmaspersoonisten henkilöviitteisten pronomini-NP:iden kokonaismäärästä.

3.4 TÄMÄN VÄITÖSKIRJAN SUHDE TUTKIMUSPERINTEESEEN

Kuten tutkimuskysymysteni esittelystä luvussa 1.2 käy ilmi, väitöskirjani pyrkii lähestymään pronomien vaihtelua hyvin monesta suunnasta: kysymyksenasettelussa on mukana perinteisiä sociolingvistisiä mutta myös kielioppiin ja vuorovaikutukseen liittyviä näkökulmia. Tutkimusasetelmani ja näkökulmani ovat luonteva jatko sille monipuoliselle aiemmalle tutkimukselle, jota olen esitellyt edellä. Eri näkökulmista pronomineja lähestyvät tutkimukset ovat osoittaneet useat lähestymistavat relevanteiksi. Tässä tutkimuksessa tavoitteeni on tarkastella yhdessä niitä ilmiöitä, jotka aiemmat erilaisista yksittäisistä näkökulmista pronomien vaihtelua lähestyneet tutkimukset ovat havainneet vaihtelun kannalta tärkeiksi.

Lähestymistavoista sociolingvistinen näkökulma oli tutkimusta aloittaessani minulle tutuin, ja siksi ensimmäiset kysymykset liittyivät puhujien ja puheenaiheena olevien henkilöiden ominaisuuksiin: kuka viittaa ja kehen milläkin pronomineista ja missä tilanteessa? Olen edellä todennut, että pronomien *se* ja *hän* vaihtelua on tutkittu paljon juuri sociolingvistiikan parissa. Kielenulkoihin muuttujiin keskittynyt sociolingvistinen tarkastelu on kuitenkin kiinnittänyt vain vähän huomiota *hän*-pronomien esiintymiseen vaikuttaviin kieliopin ja keskustelun rakentumisen ilmiöihin, kuten logoforiseen tehtävään. Esimerkiksi Lappalainen (2010a) yksinkertaisesti rajaa logoforiset tapaukset aineistonsa ulkopuolelle (mts. 287). Toisin kuin *hän* ~ *se*-vaihtelua, demonstratiivipronomien keskinäisiä eroja taas on tarkasteltu vuorovaikutuslingvistiikan ja keskusteluntutkimuksen keinoin. Aiemman tutkimusperinteen vaikutuksesta jo väitöskirjan aihe on ohjannut tutkimustani kielentutkimuksen alojen väliseen vuoropuheluun. Tämä näkyy tuloksissakin. Vaikka lähtökohtani tutkimusta aloittaessani oli sociolingvistinen, väitöskirjan tuloksissa kieliopillisten ja vuorovaikutuksellisten tekijöiden merkitys nousee vahvasti esiin (esim. *Lohkeamat, Yksilöt*).

Tulokset antavatkin aihetta suhtautua aiempaan, sosiaalisiin muuttujiin keskittyneeseen *hän*-pronomien tutkimukseen kriittisesti. Tämä ei tarkoita perinteisten sociolingvististen muuttujien hylkäämistä kokonaan vaan lähinnä vuorovaikutuksen ja kieliopin sääntöjen huomioimista niiden ohella. Tässä tutkimuksessa sociolingvistiikassa keskeistä muuttujista puhujan ikä (*Tuttuus, Yksilöt*) ja toisaalta kielenkäyttäjien asenteet ja käsitykset (*Valituskertomus, Yksilöt*) ovat tärkeässä roolissa. Näitä tekijöitä taas pelkästään vuorovaikutuksen näkökulmasta aihetta lähestyvä tutkimus ei pystyisi ottamaan huomioon.

Kuten luvussa 2 esittelin, asemoin tutkimukseni vuorovaikutussociolingvistiikan kenttään. Väitöskirjani ensinnäkin jatkaa Paunosen (1995) ja Lappalaisen (2010a, 2010b) sociolingvististä *hän*- ja *se*-pronomien vaihtelun tutkimusta. Toisekseen se ottaa kantaa *hän*-pronomien logoforisuuteen yhdessä nykypuhesuomen alueellisessa muodossa Laitisen (2002, 2005) näkemyksiä seuraten. Kolmanneksi tutkimukseni hahmottaa kolmaspersoonaiset pronominit systeeminä huomioiden, millaisissa yhteyksissä näitä neljää kolmaspersoonaista pronomia vuorovaikutuksessa käytetään. Jälkimmäisessä tehtävässä pidän lähtökohtana Lauryn (1997), Seppäsen (1998) ja

Etelämäen (2006) käsitystä pronominiäityksistä keskustelukontekstin muokkaamisen välineinä. Aiemmasta kolmaspersoonisten pronomien tutkimuksesta poiketen tässä väitöskirjassani metodisesti tärkeässä osassa ovat tilastolliset menetelmät.

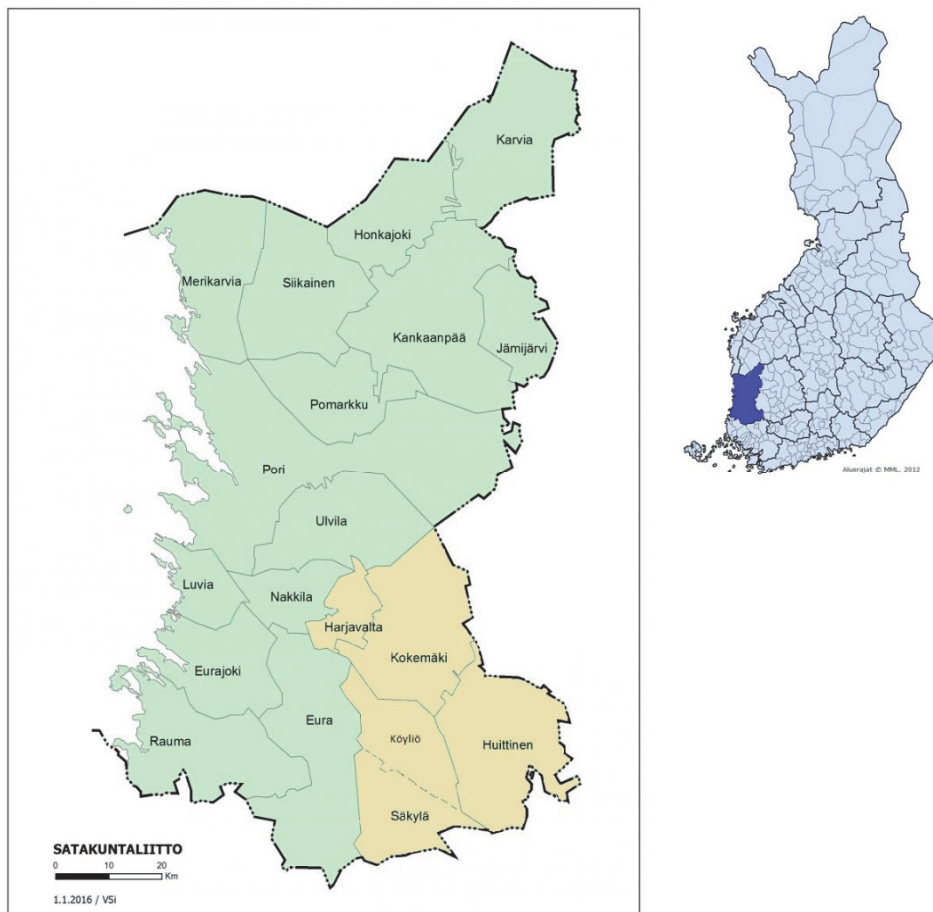
Pronomien ominaisuuksien tarkastelun myötä on jossain määrin mahdollista ottaa kantaa myös niiden ryhmittelyyn persoona- ja demonstratiivipronomineiksi. Arkipuheaineiston perusteella saadaan tietoa siitä, kuinka eri tavoin pronominit puhekielessä käyttäytyvät. Esimerkiksi jos *se*-pronomini muistuttaa keskustelukäytössä enemmän persoonapronominia *hän* kuin muita demonstratiivipronomien luokkaan perinteisesti ryhmiteltyjä pronomineja, onko sen luokittelu demonstratiiviksi perusteltua? Saatujen tulosten merkitystä pronominitutkimukselle pohdin teoreettiselta kannalta luvussa 6.1.

4 AINEISTO JA MENETELMÄT

Kuten johdannossa totesin, tutkimuksen lähtökohtana on pronominiin vaihtelun tarkastelu aineistovetoisesti. Aineisto on aiempiin, samasta aihepiiristä tehtyihin tutkimuksiin verrattuna laaja ja ajantasainen. Se on osa Satakuntalaisuus puheessa -hanketta, jonka parissa on kerätty ja tutkittu Satakunnan nykypuhekieltä Turun yliopistossa vuodesta 2007 alkaen (ks. Kurki & Siitonen 2009). Tässä tarkasteltava hankkeen aineiston osa on kerätty lounaisten välimurteiden puhuma-alueelta Kokemäeltä, Harjavallasta, Huittisista, Säköstä ja Köyliöstä vuosina 2009–2011. Näiden kuntien sijainti esitetään kartassa 1. Kunnista Köyliö liitettiin Säköön vuonna 2016.

Aineiston kerääjinä ovat toimineet samoilta seuduilta kotoisin olevat suomen kielen opiskelijat, ja puhujat kuuluvat yleensä heidän perhe- ja tuttavapiiriinsä. Olen itse osallistunut aineiston keruuseen ja käsittelyyn työskennellessäni hankkeessa vuosina 2009–2012. Esimerkkikatkelmissa kaikista aineiston puhujista käytetään pseudonyymejä ja esimerkeissä puheena olevat yksityishenkilöiden nimet sekä muut esille tulevat tunnistamisen mahdollistavat tiedot on muutettu.

Neljässä viidestä väitöskirjan osatutkimuksesta (*Subjektit, Lohkeamat, Tutuus ja Yksilöt*) tutkimusaineistoa tarkastellaan siitä koostetun tietokannan valossa. Tietokannan muodostavat pronominiäsiintymät on poimittu 19 monenkeskisestä keskusteluäänitteestä (n. 24 h). Myös viidennen, puhtaasti laadullisen artikkelin (*Valituskertomus*) aineistona käytetty kahden puhujan välinen äänitetty keskustelu on peräisin samasta tutkimushankkeesta ja samalta alueelta. Tietokannan lähteenä olevissa keskusteluissa puhujina on 33 eri-ikäistä satakuntalaista, jotka tuottavat 3284 yksiköllistä, yksinään nominilausekkeen muodostavaa, henkilöön viittaavaa *hän-*, *se-*, *tää-* ja *toi-*pronominia tai niiden ääniteellistä varianttia (*tämä, tuo, tuu*). Aineiston keränneet henkilöt osallistuvat äänitettyihin keskusteluihin, mutta heidän tuottamiaan pronomineja ei ole poimittu tietokantaan. Tallenteet on valikoitu Satakuntalaisuus puheessa -hankkeen korpuksesta siten, että kaikista syksyllä 2012 kokoelmassa olleista näiltä paikkakunnilta kerätyistä äänitteistä on valittu ne, joilla puhujia on vähintään kolme. Yksi kriteereihin sopiva äänite, Sapu-189, on harkinnan jälkeen jätetty aineistosta pois, koska kolmesta äänittäjän kanssa siinä puhuvasta henkilöstä vain yksi on tarkasteltavalta murrealueelta kotoisin, ja nauhoitus poikkeaa muusta aineistosta myös siltä osin, että sitä ei ole äänitetty tutkimusalueella Satakunnassa kenenkään osallistujan kotiympäristössä vaan kahvilassa Turussa.

Kartta 1. Väitöskirjassa käytetyn aineiston keruukunnat⁶.

Puhujat tuottavat äänitetyissä keskusteluissa tässä tarkasteltavien esiintymien lisäksi sellaisia kolmaspersoonaisia pronomineja, jotka viittaavat henkilöön, joka on puhetilanteessa läsnä ja yleensä myös keskustelun osallistuja. Läsnaolijaan viittaavien kolmaspersoonaisen pronominin jakauma on monessa suhteessa selvästi erilainen kuin poissaolijaan viittaavien (Priiki 2011, 2012, 2015). Jotta aineiston pronomini esiintymät ovat keskenään vertailukelpoisia, keskityn tässä väitöskirjassa tarkastelemaan viittauksia poissaolijoihin. Viittauksia läsnäolijoihin olen tarkastellut toisaalla (Priiki 2011, 2012, 2015). Läsnaolijaan viittaamisen lisäksi olen rajannut tarkastelun ulkopuolelle sellaiset pronomini esiintymät, joita käytetään äänitysten aikana käydyissä puhelinkeskusteluissa tai jotka viittaavat äänityksen aikana katseltavissa

⁶ Karttapohjat ovat Satakuntaliitolta (<http://www.satakuntaliitto.fi/kunnat>) ja Maanmittauslaitokselta (<http://www.maanmittauslaitos.fi/kartat>). Korostukset sekä kuntaraja, joka oli Säkyliän ja Köyliön välillä ennen vuotta 2016, on lisätty.

valokuvissa esiintyviin henkilöihin. Puhelinkeskustelut on jätetty pois, koska niissä toisen osapuolen vuoroja ei ole kuultavissa. Valokuvien henkilöiden kohdalla mahdollisia osoittavia eleitä ei videoaineiston puuttuessa pystytä ottamaan huomioon. Henkilöviittausten lisäksi luonnollisesti erityisesti demonstratiivipronomineilla mutta toisinaan myös *hän*-pronominilla viitataan aineistossa asioihin, esineisiin ja eläimiin, mutta niitä esiintymiä ei tässä tutkimuksessa tarkastella.

Aineisto on rajattu monenkeskisiin keskusteluihin siksi, että ne ovat tasalautuisempia, monipuolisempia ja vuorottelultaan keskustelumaisempia kuin kahdenväliset äänitystilanteet. Osa Satakuntalaisuus puheessa -hankkeen äänitteistä on tallennettu erikseen sovituissa tapaamisissa ja äänittäjän ohjeistus on ollut ohjata keskustelua tarpeen vaatiessa aiheisiin, jotka liittyvät äänitettävän kotiseutuun ja elämänvaiheisiin. Tällöin kyseessä on puolistrukturoitu teemahaastattelu (ks. Hirsjärvi & Hurme 2001, 47–48). Järjestetty tilanne on saanut jotkut osallistujat orientoitumaan äänitykseen nimenomaan haastatteluna, ja etenkin kahdenväliset järjestetyt keskustelutilanteet voivat tuntua haastattelumaisilta: äänittäjä esittää kysymyksiä, joihin toinen osallistuja vastaa (ks. esim. Ruusuvoori & Tiittula 2005, 26–29), ja huomion kohteena oleva puhuja käyttää paljon äänittäjää pidempiä vuoroja (ks. esim. Nuolijärvi 2005, 250–253, 258). Ryhmässä toteutettuna haastattelumainenkin puhetilanne on yleensä kahdenvälistä spontaanimpi ja keskustelumaisempi (Hirsjärvi & Hurme 2001, 61–63). Havaintoni Satakuntalaisuus puheessa -hankkeen aineistosta onkin, että monenkeskiset keskustelut ovat puhetoiminnoiltaan monipuolisempia ja ne muistuttavat rakenteeltaan tavallista arkikeskustelua, vaikka kyseessä olisi äänitystä varten järjestetty tapaaminen ja mukana joku sellainen osallistuja, joka ei ole äänittäjälle ennalta kovin tuttu. Esittelen puhujien taustatietoja sekä tietokannan koonnissa tehtyjä ratkaisuja kussakin osatutkimuksessa siltä osin, kuin ne tarkastelun kannalta ovat kulloinkin relevantteja.

Kuten edellä totesin, suuren osan tutkimuksesta muodostaa monenkeskisten äänitteiden pronominesiiintymistä muodostetun tietokannan tilastollinen tarkastelu. Jokaisesta pronominesiiintymästä tietokantaan koodattujen kielensisäisten ja -ulkoisten muuttujien yhteyksiä etsitään sekä perinteisillä ristiintaulukoinneilla että kehittyneillä uudehkoilla monimuuttujamenetelmillä: luokittelevalla puulla eli päätöspuulla (*classification tree, decision tree*) ja satunnaismetsällä (*random forest*).

Tilastomenetelmien hyödyllisyydestä kielitieteessä on kiistelty 1970-luvulta alkaen. Nykyään niiden hyödyt tunnustetaan laajalti ja väittely keskittyy eri menetelmien paremmuuteen (Tagliamonte & Baayen 2012, 1). Tästä huolimatta – verrattuna esimerkiksi taloustieteeseen ja sosiologiaan – tilastomenetelmien käyttö on kielitieteessä edelleen melko harvinaista (Gries 2009, 4). Erilaiset monimuuttujamenetelmät ovat kuitenkin viime vuosina saaneet tilaa myös suomen kielen tutkimuksessa (esim. Kurki 2005; Mustanoja 2011; Ivaska 2014, 2015a, 2015b; Tyysteri 2015; Väänänen 2015, 2016; Helasvuo & Kyröläinen 2016).

Esiintymämäärien laskeminen ja vertailu ovat olleet tyyppillisiä kielen variaation tutkimukselle jo William Labovin (1963, 1966) varhaisista tutkimuksista alkaen,

mutta usein muuttujien välisiä yhteyksiä on selvitetty vain yksi kerrallaan ristiintaulukoiden. Tähän muutoksen toivat 1970-luvulta alkaen variaation tutkimuksessa hyödynnetyt Varbrul-sovellukset, jotka käyttävät logistista regressiota (esim. Varbrul, Goldvarb ja Goldvarb X) (ks. esim. Rousseau & Sankoff 1978; K. Pajusalu 1996; Kurki 2005; Walker 2010; Torres Cacoullous & Travis 2014). Ne tuottavat vaihtelua parhaiten selittävästä tekijöistä mallin ja painoarvon, millä kukin tekijä vaikuttaa tarkastellun variantin esiintymiseen. Vastaavanlaisia analyysejä voidaan tehdä myös yleisemmillä tilasto-ohjelmilla, joita ovat esimerkiksi SAS, SPSS ja R.

Kielitieteessä kuitenkin on melko tavallista, että dataa ei ole saatavilla niin paljon kuin olisi ihanteellista ja tarkasteltavat ryhmät ovat epätasaisia. Kun kyse ei ole koeasetelmasta vaan tavoitteena on tarkastella luontevaa arkikeskustelua, äänitetyt puhujat eivät tuota tarkastelun kohteena olevia esiintymiä tasaisesti. Tarkasteltava data voi siis sisältää tyhjiä ja pieniä soluja. (Tagliamonte & Baayen 2012.) Kaikki puhujat eivät esimerkiksi tuota spontaanisti keskustelussa viittauksia kaikenikäisiin henkilöihin. Edellä mainitut logistiseen regressioon perustuvat menetelmät asettavat ehtoja tarkasteltavalle datalle: ne sopivat aineistoille, joissa tarkastellaan binäärisiä muuttujia ja muuttujat ovat toisistaan riippumattomia. (Eddington 2010.) Tämän tutkimuksen kvantitatiivisissa osuuksissa tarkasteltavassa tietokannassa monilla kiinnostavilla muuttujilla on enemmän kuin kaksi arvoa, ja lisäksi aineiston muuttujilla on kytköksiä toisiinsa eli ne eivät ole toisistaan riippumattomia. Näiden seikkojen lisäksi käyttökelpoisia menetelmiä rajaa se, että kaikki tarkasteltavat muuttujat ovat kategorisia. Aineiston rajoitusten vuoksi olen päätenyt tässä väitöskirjassa käyttämään kahta uudehkoa ja vähemmän tunnettua menetelmää: päätöspuuta ja satunnaismetsää. Näistä menetelmistä kumpikin sallii aineiston vinoutumat, puuttuvat tiedot ja pienet solut sekä sopii kategorisille muuttujille (Mendoza-Denton, Hay & Jannedy 2003, 128).

Kolmessa osatutkimuksessa (*Subjektit, Lohkeamat, Tuttuus*) käytän SPSS-ohjelman (versio 22, ks. SPSS 2013) luokittelevaa CHAID- tai ECHAID-puuanalyysiä (*Exhaustive Chi-squared Interaction Detection tree*). Päätöspuut ovat yleisessä käytössä koneoppimisessa ja lääketieteessä. Kielitieteessä päätöspuumenetelmää on käytetty viime vuosikymmenten aikana jonkin verran (esim. Daelemans, Berck & Gillis 1997; Ernestus & Baayen 2003, 2004; Mendoza-Denton, Hay & Jannedy 2003; Eddington & Lachler 2006; Tyysteri 2015). Sen lisäksi, että päätöspuu sopii erilaisille aineistoille kuin logistinen regressio, merkittävä etu on, että analyysi tuo automaattisesti näkyviin selittävien muuttujien välisiä yhteyksiä (Eddington 2010). Puuanalyysin tulokset esitetään kuviona, joka on logistisen regression tuottamiin kerroinlukuihin verrattuna havainnollinen ja helpolukuinen. Esittelen päätöspuuanalyysin tarkemmin kaikkien sitä hyödyntävien osatutkimusten (*Subjektit, Lohkeamat, Tuttuus*) yhteydessä. (Luokittavista puista tarkemmin esim. Breiman, Friedman, Olshen & Stone 1984; Strobl, Malley & Tutz 2009.)

Puuanalyysin heikkoutena on, että ensimmäisen haarautumisen jälkeen tulevista muuttujista ei enää saada yleiskuvaa. Yleiskuvan luomiseksi hyödynnän yhdes- sä osatutkimuksessa (*Yksilöt*) päätöspuuanalyysistä edelleen kehiteltyä

satunnaismetsämenetelmää, jonka toteutan R-ohjelman⁷ (ks. R 2015) *cforest*-funktioilla. Siinä missä päätöspuu tuottaa haarautuvia puukuvioita, satunnaismetsän tuloksina saadaan tunnuslukuja, jotka ilmaisevat kunkin muuttujan tärkeyttä tarkasteltavan vaihtelun ennustamisessa. Esittelen satunnaismetsämenetelmän tarkemmin *Yksilöt*-osatutkimuksen yhteydessä. (Satunnaismetsistä lisää esim. Breiman 2001; Strobl ym. 2009; kielitieteessä esim. Tagliamonte & Baayen 2012; Ivaska 2015a; Klavan, Pilvik & Uibo 2015; Väänänen 2015, 2016.)

Kolmessa osatutkimuksessa (*Valituskertomus*, *Tuttuus* ja *Yksilöt*) käytetään täydentävänä aineistona pienimuotoista kansanlingvististä lomakekyselyä. Kysely sisältää sekä avoimia että monivalintakysymyksiä, ja osatutkimuksissa hyödynnän erityisesti vastaajien avoimiin kysymyksiin tuottamia kuvauksia pronominien käyttökonteksteista. Kysely toteutettiin aiemman tutkimuksen (Priiki 2011) osana osittain verkossa Webropol-alustalla, osin lähettämällä paperilomakkeita henkilöille, jotka olivat aiemmin osallistuneet Satakuntalaisuus puheessa -hankkeen äänityksiin. Kyselyyn vastasi yhteensä 39 henkilöä: 27 eri-ikäistä satakuntalaista sekä 12 verrokkia eri puolilta Suomea. Kohdat, joita kyselystä kulloinkin hyödynnetään, esitellään kunkin osatutkimuksen yhteydessä.

⁷ Lisäksi käytän RStudio-työpöytäsovellusta (ks. RStudio).

5 TULOKSET

Kokoan tässä luvussa yhteen osatutkimuksissa tehdyt havainnot ja esitän ne pronomineittain alalukuihin jaoteltuina ja esimerkkien kautta havainnollistaen. Koska pronomineja *tää* ja *toi* koskevissa tuloksissa on paljon samansuuntaisia havaintoja, olen yhdistänyt niiden käsittelyn samaan alalukuun. Pääpaino tuloksien käsittelyssä on siinä, mitä pronomien vaihtelusta havaittiin. Näkökulman ja menetelmien toimituutta koskevat päätelmät esitän luvussa 6.

5.1 SE

Tutkimuksen aineistossa pronomini *se* on henkilöviitteisistä kolmaspersoonaisista pronomineista puhujilla keskimäärin kaikkein yleisin. Sitä voidaan pitää puhekielessä neutraalina tapana viitata poissa puhetilanteesta olevaan henkilöön. Vain neljällä kaikkein eniten *hän*-pronominia käyttävällä puhujalla, jotka ovat keski-ikäisiä tai vanhoja naisia, *se*-pronominia on alle puolet viittauksista (*Yksilöt*). Näilläkin puhujilla *hän*-pronominit tavallisimmin esiintyvät jollakin tavalla tunnusmerkkisissä konteksteissa ja *se*-pronomini vaikuttaa neutraalimmalta viittaukselta poissaolijaan.

Se-pronomini käyttäytyy tarkasteltavassa aineistossa monessa suhteessa samoin kuin persoonapronomini *hän*. Lauseenjäsenenä pronominit *se* ja *hän* ovat useammin subjekteja kuin *tää* ja *toi*. Vastoin lähtöoletuksia ja aiempia havaintoja (esim. Nuolijärvi 1986a, 180–181), pronomien *se* ja *hän* välillä ei tässä aineistossa ole tilastollisesti merkitsevää eroa siinä, kuinka tavallisia ne ovat subjektiasemassa (*Subjektit*). Sekä *se* että *hän* esiintyvät selvästi harvemmin eteenpäin lohkeavan konstruktion pronomini-NP:nä tai ensinmainintana kuin *tää* tai *toi* (*Lohkeamat*). *Se*-pronomini virityy – eli se seuraa toista *se*-pronominilla tehtyä viittausta samaan tarkoitteeseen – tarkasteltavista pronomineista vahvimmin, mikä tosin on seurausta jo siitä, että *se*-pronomini on aineistossa niin yleinen (*Subjektit*). Sitä voidaan kuitenkin käyttää ensimmäisenä mainintana silloin, kun on kyse assosiatiivisesta anaforasta eli sellaisesta tarkoitteesta, joka on kuulijoiden pääteltävissä kontekstin, skeeman tai taustatiedon perusteella (*Lohkeamat*). Kuten jo Setälä (1966 [1880]), Penttilä (1963) ja Fred Karlsson (1982, 140) ovat huomanneet, *se*-pronomini on käyttöyhteyksiltään erilainen, vähemmän demonstratiivinen kuin *tää* ja *toi*. Tässä tutkimuksessa tehdyt havainnot tukevat sitä käsitystä, että *se*-pronominin ensisijainen tehtävä on anaforinen viittaus. Tästä huolimatta *se* lienee edelleen demonstratiivipronomini, sillä varsinaiseksi persoonapronominiksi muuttunut demonstratiivi ei enää voisi toimia substantiivin määrittäenä (Helmbrecht 2004, 153–154). Puhutussa suomessa *se*-pronominia käytetään lisääntyvässä määrin substantiivilausekkeen osana, mutta monilla puhujilla käyttö on

luonteeltaan enemmän määräisen artikkelin kuin demonstratiivimääritteen kaltaista (Laury 1997). Kysymystä, onko puhutun suomen *se*-pronomini demonstratiivipronomini, pohdin lisää luvussa 6.1.

Se-pronominin tavallisin käyttöyhteys aineistossa on neutraali kerronta ilman affektista tai eläytyvää sävyä. Normaalisti *se*-pronomini kohtelee referenttiä kertomuksen osana ja viittaa henkilöön, joka on mainittu edellä ja siten vastaanottajalle tai vastaanottajille tuttu. Esimerkki 10 kuvaa neutraalia kerrontaa ja *se*-pronominin taipumusta muodostaa viittausketjuja eli virittyä. Siinä keski-ikäiset ystävykset Seija ja Merja sekä Merjan äiti Irja⁸ muistelevat Seijan ja Merjan opiskeluaikojen vuokraemäntää. Äänittäjä (N) on Seijan tytär.

(10) (Sapu-202)

01 Seija: Eini- E:inistäki onn_aika jättänyj [jo
 02 Irja: [oo o'
 03 Merja: [joo.
 04 (0.4)
 05 Seija: (mt) eli- eli tosi vanhaks=
 06 Merja: =niin_eli juu,
 07 Seija: yhreksänkymmene ylitte.
 08 Merja: jo[o::
 09 Irja: [ja ajel auton kans.
 -> Merja: nii [sillon aika [kauvan **se** ajeli] viä se,
 11 Seija: [hh h h h h h h h h h h
 12 Irja: [hh h h h jhuu]
 13 Seija .hh h
 -> N: niin sää näytit **sem** [mullej joskus
 15 Seija: [hh h
 -> N: tosa **se** meni autolla hh h
 -> Seija: hh hjuu £mää oon [**sev** varmaan£ näyttänyk] kun
 18 Merja: [£semmonen£ Datsun-]
 19 Datsun satanen £semmonen£,
 20 Seija: joo::. s
 21 (N): (mh h h)
 -> Seija: mt **se** oli kyllä kova mummu kans.
 23 Merja: oli
 24 Irja: joo
 25 Merja: (.oli)
 26 (1.9) ((Seija juo kahvia))
 -> Seija: kun_aattelee että **se** rupes meinaan **se** oli kuurenkymmenen
 -> kun **se** rupes- (1.2) mitä **se** oli kun **se** sitä korttia
 29 rupes [(ajjaa)
 -> Merja: [nii-ii **se: sill_oli** ikkää katok ku se: kuali **sen**
 31 miäs oli kuallus se Arvo sit-

Ennen katkelmaa on muisteltu sitä, miten naiset aikoinaan päätyivät asumaan samaan huoneistoon. Vuokraemäntä tuodaan keskusteluun viittaamalla häneen nimellä (r. 1). Seuraavilla riveillä (5–9) muistelua jatketaan anaforista nollaa käyttäen.

⁸ Kaikki puhujista tässä tutkimuksessa käytettävät nimet ja myös puhujien esimerkeissä tuottamat yksityishenkilöiden nimet ovat pseudonyymejä.

Sitten rivillä 10 Merja käyttää viittaukseen *se*-pronominia. Samanlainen viittaus on äänittäjän vuorossa (r. 14 ja 16), ja *se*-pronominia käyttää myös Seija (r. 22, 27–28) sekä uudelleen Merja rivillä 29. Esimerkin 10 kerronta on positiivisen sävyistä ja jopa ihailevaa muistelua: esimerkiksi rivillä 22 Seija luonnehtii vuokraemäntää *kovaksi mummuksi*, koska tämä meni 60-vuotiaana autokouluun ja ajoi autoa vielä noin 90-vuotiaana. Siihen, miksi esimerkissä *se* vuorottelee anaforisen nollan kanssa, en tässä väitöskirjassa pysty ottamaan kantaa, vaan ilmiö vaatii oman tutkimuksensa.

Se-pronomiinilla viitataan aineistossa kaikenlaisiin henkilöihin, mutta erityisen suuri osuus sillä on viitattaessa puhujalle vieraisiin henkilöihin, institutionaalisessa roolissa esitettäviin henkilöihin sekä pikkulapsiin. Kertomuksissa, joissa esiintyy runsaasti *se*-pronomineja, kuvataan referentin toimintaa tai ominaisuuksia kertojan omasta näkökulmasta. Kertomusten tyyli selittää vieraiden ja institutionaalisten henkilöiden sekä pikkulasten osuutta niissä: tarinat esimerkiksi erikoisista kohtaamisista lääkärin kanssa tai taaperon hauskoista kummelluksista kuvaavat tyypillisesti referentin toimintaa ja ominaisuuksia kertojan, ei referentin, silmin. Usein kertojalla onkin omakohtainen pääsy tapahtumiin. Koska *se*-pronomini on tutkimuksen aineistossa ylivoimaisesti yleisin kolmaspersoonainen pronomini ja myös henkilöihin viitattaessa neutraali anaforinen pronomini, käytän sitä seuraavissa luvuissa vertailukohtana kuvatessani pronominien *hän*, *tää* ja *toi* käyttöä.

5.2 HÄN

Kuten edellisessä aluvussa totesin, *se*-pronominiin verrattuna *hän* vaikuttaa tutkimuksen aineistossa miltei aina jollakin tavalla tunnusmerkkinen. Paljon *hän*-pronominia käyttävilläkin siis tässä tarkasteltavassa kielimuodossa neutraalein anaforinen, poissaolijaan kohdistuva viittauskeino vaikuttaa olevan *se*. Tässä luvussa esitellen osatutkimuksissa havaitut *hän*-pronominin ominaispiirteet kerrontaa jäsentämässä vertaamalla sitä *se*-pronominiin esimerkikikatkelmissä. Kuvaan ensin *hän*-pronominin logoforisen funktion kautta jäsentäviä tehtäviä ja sitten normitetusta yleiskielestä – tai vanhasta lounaisten välimurteiden käytännöstä – juontuvia käyttötapoja.

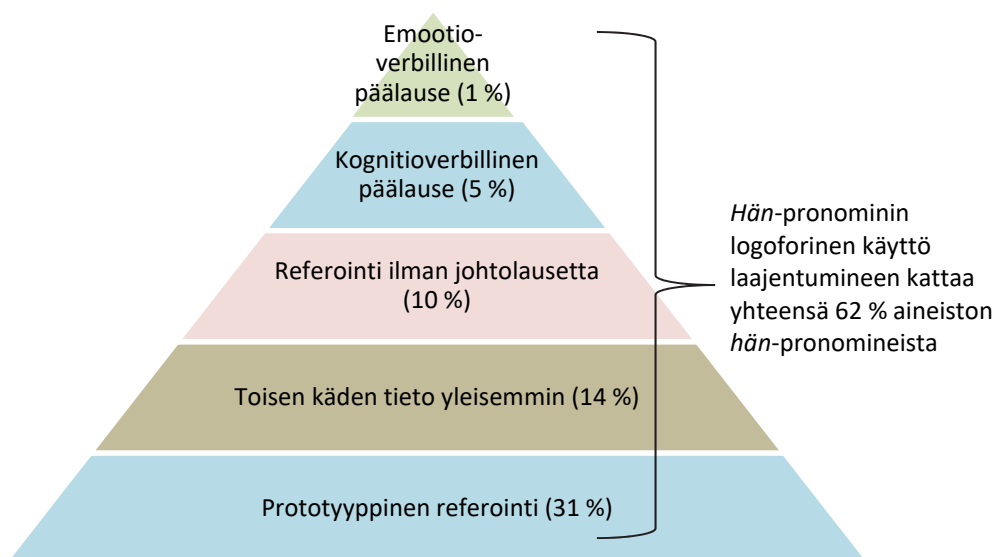
Kuten edellisessä aluvussa totesin, neutraalissa kerronnassa puhetilanteesta poissa olevaan referenttiin, jota kohdellaan kertomuksen maailman osana, viittaa tavallisesti pronomini *se*. Aiemmin Pauli Saukkonen (1967, 287–288) on esittänyt, että anaforisuus olisi erityisesti *hän*-pronominin ominaisuus. Tämä tulkinta ei ainakaan tässä tarkasteltavassa aineistossa pidä paikkaansa, sillä tarkastelemissani keskusteluissa sekä *hän*-pronominia että *se*-pronominia käytetään anaforisesti. Olen edellä esittänyt, että näistä kahdesta selvemmin pelkästään anaforinen on *se*-pronomini. Nimittäin jos näkökulma ei muutu ja keskeisiä referenttejä on vain yksi, tarkoitteen keskusteluun tuonin jälkeen ilmipantuna viittauksena on toistuvasti *se*.

Esitin edellisessä alaluvussa esimerkin 10, jossa neutraalissa kerronnassa toistuvana viittauksena on *se*. Esimerkin 10 kaikki keskustelijat ovat itse nähneet puheena olevan Einin ajelemassa autollaan eli heillä on omakohtainen pääsy aiheeseen. Keskustelussa kuvataan Einin toimintaa (r. 10 *aika kauvan se ajeli*) ja ominaisuuksia (r. 21 *se oli kyllä kova mummu kans*) eikä esitetä tulkintoja tämän tunteista tai ajatuksista, joten eläytyvälle *hän*-pronominille ei ole tarvetta. Esimerkissä esitetään kuitenkin hieman myös välillistä tietoa: riveillä 29–30 Einin puolison Arvon kuoleman mainitessaan Merja korjaa aikamuodon imperfektistä pluskvamperfektiin (pluskvamperfektistä toisen käden tiedon aikamuotona ks. Kuiri 1984; Helasvuo 1991): *katok ku se kuoli sen miäs oli kuallu se Arvo sit*. Joku toinen aineiston puhujista voisi tässä kohdin ilmaista vuokraemännän näkökulmaa tai hänen mahdollista asemaansa tiedon lähteenä käyttämällä pronominia *hän* (vrt. esimerkit 14 [r. 8] ja 18 [r. 18] jäljempänä). Merja kuitenkin on yksi niistä aineiston keski-ikäisistä puhujista, jotka käyttävät *hän*-pronominia nuorten tapaan säästeliäästi: *Yksilöt*-osatutkimuksen jaottelussa hän kuuluu ryhmään 2.

Esimerkin 10 keskustelussa kaikki puhujat ovat tuttuja keskenään eikä katkelmassa ole kyse erityistä hienotunteisuutta vaativasta aiheesta. Näin ollen ei ole vaaraa, että joku kuulijoista voisi tulkita henkilöön viittaavan *se*-pronominin epäkunioittavaksi, eikä siten ole tarvetta tietoisesti käytetylle, normitetusta yleiskielestä juontuvalle *hän*-pronominille. Tästä seuraa, että neutraalina anaforisena pronomina on siis esimerkissä *se*. Referentin toiminnan ja ominaisuuksien kuvailua esimerkissä 10 voi verrata esimerkkiin 11. Puhujan omasta näkökulmasta tuotetuissa kuvauksissa pronomina on siis yleensä *se*, kun taas näkökulman muuttuessa referentin puheiden tai ajatusten tulkinnaksi tai kaiuttamiseksi pronominiksi voi vaihtua *hän*. Tätä tapahtuu etenkin aineiston vanhemmilla puhujilla (*Tuttuus*, *Yksilöt*), kun taas nuorilla vastaavanlainen, laajasti logoforiseksi käsitettävä käyttötapa voi rajoittua referentin äänen kaiuttamiseen pelkästään negatiivisessa mielessä (ks. esim. 15 jäljempänä, *Valituskertomus*). Esimerkissä 11 kertomuksen päähenkilönä on institutionaalinen henkilö, pankinjohtaja, ja keskustelijat äänittäjää lukuun ottamatta ovat yli 75-vuotiaita. Pankinjohtajasta on kerrottu samantyylinen kertomus jo aiemmin keskustelussa, mutta välissä on muisteltu, miten puhujat lapsuudessaan joutuivat viemään lahjaksi saamansa rahat aina suoraan pankkiin. Katkelman alussa Kaijalle tulee mieleen uusi kertomus.

(11) (Sapu-210)

```
-> Kaija:   tämä sama: Erkkilä Aimo se oli nii hyvä pankijjohtaja (.)
02         siihen_aikaan tuli sit
03 Maija:   kh ((yskäisee))
04 Kaija:   aika rajut (.) l- lisäverot >meillekki< niit maksetti
->         mones_eräs sit se soitti taas kerran_et (.) et tänään
06         kuuluu nyt maksaas sit (hei) se viimeinen (1.1) veroerä
07         [vai-
08 Maija:   [nih
09 Kaija:   @voik kauhia sentää onks siäl tilil rahaakaa@. em mää
```

Kuvio 1. Logoforisuuden tyypit ja niiden osuus *hän*-pronominin käytöstä aineistossa.

Rakenteeltaan prototyyppisiä epäsuoria esityksiä voidaan pitää *hän*-pronominin tyypillisimpänä esiintymisympäristönä sillä perusteella, että osa aineiston nuorista ja keski-ikäisistä käyttää *hän*-pronominia ainoastaan niissä, siis puhumista ilmaisevaa johtolauseetta seuraavassa referaattiosassa viittaamassa alkuperäiseen puhujaan eli johtolauseen subjektiin, kuten esimerkissä 12. Tyypillinen epäsuora esitys on logoforisten pronominien keskeisin esiintymiskonteksti muissakin kielissä, joissa niitä käytetään. Logoforisen tehtävän laajennuksiksi käsitettävissä yhteyksissä logoforisen pronominin ja tavallisen kolmannen persoonan pronominin työnjako on häilyvämpää. (Siewierska 2004, 204.)

(12) (Sapu-161)

niin~~ko~~ se kaveri kuka just Turus nyt on opiskelemas ni
sanoki et kyl **hän** kuitenkin **haluis** ((muuttaa takaisin)) ku
 Harjavallas on aina asunu

Muutamilla nuorilla ja keski-ikäisillä kuitenkin myös rakenteeltaan prototyyppisissä referointikonteksteissa on toisinaan *se*-pronomini, kuten esimerkissä 13, jossa parikymppiset naiset puhuvat erään poplaulajan epäonnistuneesta esiintymisestä.

(13) (Sapu-167)

01 Tiia: joku ohjelma (.) vai=
 02 Sanna: =>nii ni sem piti laulaat toi- ↑onk se sit Pope:dan
 03 Martta: on
 04 Sanna: se: Pitkä [kuuma kesä.
 05 Martta: [mm.
 06 Sanna: [(se oli nii-)
 07 Martta: [ei yhtääm muistanus sanoja.
 08 Sanna: siis [alvuks-
 09 Tiia: [@se on niin nuari hei@
 -> Sanna: alkuus se vähäm matkaa laulo mut sit **se oli just itekki**
 -> **sanonu** et **se** unohti yhden sanan ni sej jälkeen **se** jääty
 -> ihan täysi et sit **se** ei enää muistanum mitää=
 13 Martta: >=joo=<
 14 Sanna: sanoja.

Esimerkissä 13 riveillä 10–11 Sanna tuottaa puhumisverbillisen johtolauseen *se oli just itekki sanonu*, jota seuraavassa referaattiosassa on kolme viittausta alkupe- räiseen puhujaan eli poplaulajaan itseensä. Kaikki kolme viittausta tehdään pronomi- nilla *se*.

On mahdollista, että *hän*-pronominin karttaminen jopa rakenteellisissa ja yksiselitteisissä logoforisissa konteksteissa johtuu monien nuorten asenteesta pro- nominia kohtaan: *hän* koetaan kuuluvaksi kirjakieleen ja asiointitilanteisiin, ja sitä kuvaillaan etäiseksi ja jäykäksi pronominiksi, jota toisinaan ”kuuluisi” käyttää mutta joka ei silloinkaan tunnu luontevalta. (*Yksilöt*.) Lappalainen (2014) ehdottaa, että *hän*-pronominin karttelu voi olla nuorisokielen ominaispiirre ja että nuoret aikuistuuessaan alkavat käyttää sitä enemmän. Toisilla nuorista kuitenkin aineistossa esiintyy myös semanttisesti logoforisia *hän*-pronomineja sekä yleiskielestä juontuvia, ei-logoforisia *hän*-pronomineja, joita esittelen jäljempänä. Kummankin *hän*-viittaustyyppin esiinty- minen vaikuttaa kuitenkin keskittyvän keskusteluihin, joissa äänittäjä on nuorille vie- ras, ja niissä erityisesti tälle vieraalle äänittäjälle suunnattuihin lausumiin (*Tuttuus*). Esimerkissä 14 samat nuoret kuin edellä esimerkissä 13 puhuvat Harjavallan kuului- sasta konserttipaikasta Lalliksesta. Katkelman alkaessa aiheena on, minkä ikäisenä kukin sai Lallikselle mennä.

(14) (Sapu-167)

01 Sanna: siis meill_oli se- (0.3) olik se sitte (.) kasilla,
 02 Martta: kasi:- [te aloitte kasilla käymää mm m]
 03 Sanna: [kais ses seiskal tai kasilla juu]
 04 N: mhh
 05 Sanna: joo koska mul oli sillai et ku (0.5) m- mää m- muista et
 06 (1.3) >mull_oli< meijä äitij kaa kauhee vääntö siitä et
 07 koska mää saan mennäs sit ensimmäistä kertaa Lalliksel ku
 -> mu äiti on tosiaa Harjavallasta ni **hänn**_o kans nuaruutes
 09 N: mh h
 10 Sanna: käyny Lalliksella ja ftavannu esimerkiks mun_isäni
 11 Lalliksella jaf h h h h .hh ftiäsi niinku et ku se oli
 12 vähä semmone (.) paha paikka ja

13 N: joo.

14 Sanna: sillai et (.) yksitelle ei paranep paljo liikkuuk

Esimerkissä 14 *hän*-pronomini sijaitsee lausumassa, jonka pääasiallinen vastaanottaja on äänittäjä. Äänitetyt Sanna, Martta ja Tiia ovat tavanneet äänittäjän ensi kertaa vasta äänitystilanteessa. Vaikka käytettävissä ei ole videoaineistoa sen analysoimiseksi, ketä puhuja vuoronsa aikana katsoo, voidaan vuoron vastaanottaja päätellä kuulijoiden oletettujen tietojen perusteella. Kohdan *ku mu äiti on tosiaan Harjavallasta ni hänn_o kans nuaruutes käyny Lalliksella* (r. 7–10) voidaan päätellä olevan äänittäjälle suunnattu taustoitus, koska Sannan äidin taustasta ei ole keskustelussa puhuttu eikä äänittäjä siten voi tietää sitä. Muille keskustelijoille, jotka ovat Sannan kaksi hyvää ystävää, asia lienee ennalta tuttu. Sen lisäksi, että *hän*-pronominin sisältävä lausuma on äänittäjälle suunnattu tarkennus, sen sisältämä asiantila on toisen käden tietoa. Se, että Sannan äiti on käynyt nuorena Lalliksella ja tavannut siellä hänen isänsä, on hyvin todennäköisesti äidin itse Sannalle kertomaa tietoa. Näin ollen *hän*-pronominin käyttö lausumassa voi aktivoitua logoforisen tehtävän laajentumana tuomassa keskusteluun Sannan äidin ääntä.

Esimerkin 14 kaltaisia referoinnin laajentumia on vaikeaa, ehkä jopa mahdotonta tarkastella tilastollisin menetelmin, sillä ei voida tietää varmaksi, mitkä kerrotut asiat ovat puhujan omia kokemuksia, mitkä toisen käden tietoa. Joissakin tapauksissa juuri *hän*-pronominin käyttö vahvistaa vaikutelmaa referoinnista, mikä hankaloittaa vertailua vastaaviin *se*-pronominiin lausumiin. Referoinnin laajentumien perinpohjainen tarkastelu vaatisi monenlaisten muiden referointiin liittyvien piirteiden kattavaa kartoittamista ja niiden kytkemistä kolmannen persoonan pronominin vaihteluun, missä olisi aihetta aivan omaan tutkimukseensa.

Olen pyrkinyt lähestymään toisen henkilön näkökulmaan eläytymistä tässä tutkimuksessa tarkastelemalla pronominiin jakaumaa erilaisten verbien subjekteina. *Subjektit*-osatutkimus osoittaa, että se aiemmassa tutkimuksessa (Siitonen 2008) esitetty laadullinen havainto, että *hän*-pronominia käytetään referentin tunteiden ja mielenliikkeiden tulkinnessa, pitää paikkansa myös määrällisen analyysin tasolla: *hän* todellakin saa predikaatikseen useammin kognitio- tai emootioverbin verrattuna muihin tarkasteltuihin pronomineihin. Toisaalta aiemmin on esitetty, että *hän*-pronomini viittaisi puhetilanteen osallistajaan logoforista tehtävää yleisemmin (Laitinen 2005) ja että sitä käytettäisiin esimerkiksi johtolauseissa (Ylikahri 1996). *Hän*-pronominin yhteys kerrotun puhetilanteen osallistujiin viittaajana sinänsä ei kuitenkaan saa tukea kvantitatiivisesta analyysistä, sillä puhumista ilmaisevien verbien subjektien joukossa aineistossa on tilastollisesti merkitsevästi enemmän *se*-pronomineja. (*Subjektit*.)

Nähdäkseni *hän*-pronominin erilainen esiintymistiheys erilaisten verbien subjekteina on seurausta samasta ilmiöstä, jota on kuvattu edellä esimerkeissä 11 ja 14: *hän*-pronominin näkökulmaa säätelevästä funktiosta. Kun kerrotaan puhumisverbiä käyttäen, mitä toinen henkilö on sanonut, kuvaus tuotetaan kertojan omista havainnoista käsin. Kun taas kuvataan toisen tunnetiloja tai ajatuksia, puhuja joutuu

väistämättä tekemään oman tulkintansa niistä referentin sanojen, ilmeiden, eleiden ja tekojen perusteella. Kuten jo edellä totesin, logoforisuus näyttäytyy jatkumona: Se ulottuu rakenteellisista, prototyyppisistä logoforisista asemista epätyypillisempään, esimerkiksi ilman johtolauseita tapahtuvaan referointiin. Tätä kautta se edelleen laajenee abstraktimpaan referentin näkökulman ja toisen käden tiedon ilmaisemiseen sekä puhujan omasta äänestä erillisten mielipiteiden ja käsitysten kaiuttamiseen keskustelussa. Tämä on linjassa Naun (2006) ja Wälchlin (2015) ajatusten kanssa siinä, että logoforisen pronominin keskeisenä tehtävänä on nimenomaan merkitä referaattia ja kertojan tuotoksesta erillistä ääntä. Culy (1997) mukaan sen vuorovaikutustehtävä on olennaisempi muissa kuin prototyyppisissä epäsuoran esityksen konteksteissa, sillä epätyypillisissä konteksteissa puhuja todella tekee valinnan, käyttäkö logoforista vai anaforista pronominia. *Valituskertomus*-artikkelissa esitänkin, että suomen *hän*-pronomini toimii liittimenä⁹ (ks. Goffman 1974, 211, 521–522; suomenkielinen termi Hakulinen 1990), joka ilmaisee siirtymää kerronnan maailman ja meneillään olevan puhetilanteen välillä.

Tutkimukseni osoittaa, että logoforisuuden kautta selittyy myös se, mitä osa puhujista kuvaa *hän*-pronominin ironiseksi, ivalliseksi, sarkastiseksi tai negatiiviseksi käytöksi. *Valituskertomus*-osatutkimus käsittelee tätä ilmiötä. Normitetusta yleiskielestä juontuvan käytön ohella lomakekyselyn vastauksissa kuvaillaan tapaa käyttää *hän*-pronominia silloin, kun kerrotaan referentistä jotakin negatiivista. Vastajaat kertovat ”ironisten” pronominien erottuvan ”kohteliaista” äänensävyyn ja prosodian avulla. Käsite, että kohteliaan rekisterin pronominia käytetään valituksen kohteesta, sopii ironian klassiseen määritelmään, jonka mukaan ironisen lausuman tavoite on välittää päinvastaista viestiä kuin lausuman sananmukainen merkitys (Jorgensen, Miller & Sperber 1984, 112; Muikku-Werner 2012, 15–18).

Kielenkäyttäjien käsityksestä huolimatta valituskertomuksista koostuvan äänitteen laadullisen tarkastelun myötä näyttää siltä, että negatiivinen käyttö ei johdu normitetun yleiskielen kohteliaaksi koetun henkilöviittauksen kääntämisestä ironiseksi, vaan tässäkin ilmiössä lähtökohtana on referointi. *Hän*-viittausten runsaus valituskertomuksessa selittyy sillä, että affektiivisissä kertomuksissa juonta kuljetetaan ja jännitteitä rakennetaan dramatisoimalla vuoropuhelua kertomuksen henkilöiden välille. Tarkastellussa valituskertomuksessa referoinneilla tuodaan tarinaan kertojan vastapuolen eli antagonistin ääni, joka kaikuu ironisessa sävyssä niin suorien sitaattien kuin ajatusten, tunteiden ja mielipiteiden välittämisen tasoilla. Tätä kuvastaa esimerkki 15, jota on analysoitu tarkemmin *Valituskertomus*-artikkelissa. Puhujien käsitykset siitä, että ironiset *hän*-pronominit tunnustetaan ”äänensävyn”, ”äänensävyistä” tai ”painotuksesta” selittyvät sillä, että referointeihin liittyy äänenlaadun muuttamista ja kohosteista prosodiaa, joiden avulla asetetaan antagonistiksi käsityksineen naurunalaiseksi ja luonnehditaan epäsuorasti tämän ominaisuuksia (ks. Günthner 1997, 1999; Haakana 2005).

⁹ Nau (2006) nimeää tehtävän termillä *voicing device*.

(15) (Sapu-148)

01 I: ja sit niinku semmosia et (0.3) (ni) mik sää
 02 sanot toiselle et sää rakastat joss_et sää ra-
 03 oikeesti(t) tarkoitas sitä.
 04 N: mm.
 05 (.)
 06 I: et voithan sää sanoo et mää tykkää.
 07 N: mm.
 08 (.)
 09 I: ni se om mum miäst ihan_eri asia ku rakastamine
 -> I: [(>ninku<) **här** rakasti mut sit kumminka
 11 N: [hm.
 12 I: mt .h @et sä ollus semmonen naine kene etee
 -> **hänn**_oli valmis tekee kaikkensa et **hän** haluu
 -> semmöse kene etee **hänn**_o valmis tekee (kaikkensa)@.
 15 (mt)
 16 (.)
 17 N: (>nii ei) se tee< kenenkä muun_etteen kaikkès
 18 paitsi ittensä.
 19 I: mää meinasin sannoo et [kuulek kyl sää saat
 20 N: [(mh h)
 21 I: sitä mam[maa >hakkee< et >lähre'<.
 22 N: [hh h h h h h

Vaikka useat puhujat ovat tietoisia *hän*-pronominin käytöstä affektisissä yhteyksissä, he yhdistävät pronominin ironiaan ja negatiiviseen sävyyn suoraan ilman että tiedostaisivat keskustelussa ilmenevän referointia tai eläytymistä. Tämä on mahdollista siksi, että muitakin standardivariantteja voidaan puhekielessä käyttää huumorin keinoina (Lappalainen 2004, 304–305) ja että kohteliaan rekisterin ilmaukset voivat näyttäytyä ironisina, jos konteksti on niiden kanssa ristiriidassa (Brown & Levinson 1987, 212, 248; ks. myös Rahtu 2006, 54–55). Voi olla, että puhujien käsitys muuttaa tässä kohdin heidän todellista kielenkäyttöään: niillä henkilöillä, jotka mieltävät *hän*-pronominin rajoittuvan tiukasti muodolliseen rekisteriin ja jotka käyttävät sitä neutraalissa keskustelupuheessa hyvin vähän tai eivät ollenkaan, se voi arkipuheessa olla vakiintumassa pelkästään ironiseen käyttöön (ks. Hakulinen & Laitinen 2008: 176, alaviite 1).

Kyselytutkimuksen perusteella logoforisuuteen ja sen laajentumiin kytkeytyvä käyttö on puhujille pitkälti tiedostamatonta muissakin yhteyksissä kuin valittamisessa. Vain yksi lomakekyselyn 39 vastaajasta kuvailee sitä, eikä kyseistä vastaajaa voida pitää varsinaisena maallikkona, sillä hänellä on takanaan suomen kielen yliopisto-opintoja. (*Valituskertomus*.) Esitän *Yksilöt*-osatutkimuksessa, että *hän*-pronominin erilaisten käyttötapojen voidaan nähdä edustavan erilaisia ajattelun tapoja: logoforisuuteen kytkeytyvä käyttö on nopeaa, intuitiivista ja tiedostamatonta, kun taas normitetusta yleiskielestä juontuva, kielenkäyttäjien kohteliaaksi mieltämä käyttö edustaa keskittyntyä, tiedostettua ajattelua (psykologiassa järjestelmät 1 ja 2, esim. Kahneman 2012, 30–34).

Prototyypin logoforinen konteksti ja sen eriaisteiset laajenemat selittävät siis noin kaksi kolmasosaa *hän*-pronominin käytöstä aineiston tietokannaksi kootussa osuudessa (Priiki tulossa). Lopuista esiintymistä muutamia selittää yhdentekevyyden, vähättelyn ja epätietoisuuden ilmaiseminen, joka usein toteutuu kaavamaisella rakenteella ja kielteisessä lauseessa (ks. Vilppula 1989, 390; Laitinen 2005, 99, 2009, 56; Siitonen 2008, 96). Laitinen (2005) selittää epätietoisuuden ilmaisemisen logoforisen tehtävän kautta syntyneeksi. Logoforiseen käyttöön verrattuna epätietoisuutta ilmaisevat *hän*-pronomininit ovat aineiston nykysatakuntalaisten puheessa varsin harvinaisia. Harvinaisuus voi selittyä sillä, että kyse saattaa olla hiljalleen väistyvästä ilmiöstä, kuten Saukkonen (1967, 288) arvelee. Nuortenkin puheessa tavattavat esiintymät kuitenkin osoittavat, että kokonaan vähättelykäyttö ei ole satakuntalaisten kielenkäytöstä kadonnut. Toinen selitys käytön harvinaisuudelle on, että arkikeskustelussa sopivat kontekstit yhdentekevyyttä, vähättelyä ja epätietoisuutta ilmaisevalle *hän*-pronominille ovat harvinaisempia kuin vaikkapa perinteisessä murrehaastattelussa, jossa tavoitteena on muistella vanhoja asioita.

Yhdentekevyyttä ja epätietoisuutta ilmaiseva *hän* esiintyy nuorten keskustelussa esimerkissä 16. Ennen katkelmaa Tiia kertoo toisille keskustelijoille saaneensa tietää, että hänen tuttavallaan Eevillä on rikkaat ja lapsettomat kummit, mikä saattaa tuoda Eeville aikanaan hyvän perinnön. Martta lisää tähän arvelun, että Eevin vanhemmatkin olisivat rikkaita, mutta toteaa sitten, ettei oikeastaan tiedä, mitä nämä tekevät työkseen (r. 1–2). Rivillä 3 Tiia toteaa, ettei hänelläkään ole Eevin perheestä enempää tietoa. *Hän*-pronomini tuo lausumaan vivahteen, ettei tiedolla oikeastaan ole väliäkään (vrt. esim. Laitinen 2009, 56–57), ja keskustelu aiheesta tyrehtyykin Martan huokaavan toiston (r. 4) jälkeen.

(16) (Sapu-167)

```
01 Martta: mut eik se muutenki oos se Eevi (.) vanhemmat jaa-
02 >em mää tiäm mitä ne sit tekee<
-> Tiia: mää e tiä yhtää (1.2) yhtää häne historiikkia.
04 Martta: .hh historhi hhh
```

Laajasti käsitetyn logoforisuuden, vähättelyn ja epätietoisuuden jälkeen aineiston *hän*-pronominien joukosta jää jäljelle sellaista käyttöä, joka ei logoforisuuden laajimpaankaan määritelmään sovi. Tämä voidaan nähdä juontuvaksi kirjoitetun kielen käytännöstä ja mahdollisesti siitä, että *hän*-pronominia on vanhastaan käytetty lounaismurteissa laajemmin, sekä puhujien käsityksestä, että *hän* on tietyissä tilanteissa *se*-pronominia kohteliaampi viittauskeino. Toisin kuin logoforinen käyttö, tämä ns. kohteliaisuuskäyttö vaikuttaa puhujille tietoiselta tavalta. Useimmat vastaajat ajattelevat, että *hän*-pronominia pitäisi käyttää puhuttaessa joko institutionaalisesta, vieraasta tai vanhemmasta henkilöstä, institutionaalisessa tilanteesta tai vieraan tai vanhemman henkilön kanssa, ja heidän kuvauksensa mukaan syynä tähän on kohteliaisuus.

Kohteliaisuus on tässä tutkimuksessa siis nimenomaan kansanlingvistinen, kielenkäyttäjien omasta kuvauksesta kumpuava luonnehdinta tälle *hän*-pronominin käyttötavalle. Samalla tavalla esimerkiksi Niedzielskin ja Prestonin (2000, 164–166) esittämässä haastattelukatkelmissa puhujat kuvaavat tiettyjä sanoja, joita käytetään muodollisessa rekisterissä, ”kohteliaammiksi” kuin vastaavat epämuodollisen rekisterin sanat. Se, mitä ei-kielitieteilijät kohteliaisuudella oikeastaan tarkoittavat, vaihtelee kulttuurin ja puhujaryhmän mukaan (Watts 2003, 8–9; Haugh 2004; Culpeper 2011). En ota tässä tutkimuksessa kantaa siihen, miten puhujien kohteliaaksi käsittämä käyttö selittyy kohteliaisuuden teorioilla (esim. Brownin ja Levinsonin (1987) kasvojen käsite). Aineistoni kyselyn vastaajista vain muutamat pohdiskelevat, mistä *hän*-pronominin kohteliaisuus tai *se*-pronominin epäkohteliaisuus syntyy. He nostavat esiin yleiskielen normin, jonka mukaan ihmisistä ja eläimistä tulee käyttää eri pronomina. Heidän käsityksensä on, että tietyissä tilanteissa henkilöön viittaava *se*-pronomini voi tuoda mieleen eläimeen viittaavaa käyttöä, jolloin on sopivampaa käyttää *hän*-pronomina. Puhujien mielestä pronomivalinta kytkeytyy siis referentin ihmisyyden noteeraamiseen. Käsitykset ovat saman suuntaisia kuin Siitosen (2016) kyselytutkimuksen vastauksissa, joissa *hän*-pronominin käytön syiksi mainitaan tilanteen muodollisuus, pyrkimys korrektiin kieleen, referentin ominaisuudet sekä kohteliaisuus ja kunnioitus. Jatkan *hän*-pronominin kohteliaisuuden pohtimista lyhyesti vielä luvussa 6.2., mutta sen laajempi tarkastelu, mitä kohteliaisuuden teorioiden kannalta tarkoittaa se, että yleiskielen normin mukaisen *hän*-muodon käyttäminen tietyssä tilanteessa koetaan kohteliaaksi, vaatisi oman tutkimuksensa, jossa mahdollisesti yhdistettäisiin kansanlingvistisen kyselyn ja aidoissa kielenkäyttötilanteissa tapahtuvien korjausten tarkastelua.

Kiinnostavaa on, että vaikka kielenkäyttäjien kuvauksissa pronomivalinnan kannalta keskeistä on se, kuka referentti on, viittauksen kohteen vaikutus ei näy tilastollisen analyysin tasolla. Pronominiviittausten referenttien ominaisuuksien analysointi *Yksilöt*-osatutkimuksessa nimittäin paljastaa, että institutionaaliin ja puhujalle vieraisiin henkilöihin viittaa aineistossa tavallisimmin pronomini *se*.

Referentin kunnioittamisen lisäksi *hän*-pronominilla ajatellaan ilmaistavan kohteliaisuutta, kunnioitusta ja hienotunteisuutta myös vuoron vastaanottajaa kohtaan. Toisin kuin referentti, puhekuppani vaikuttaa *hän*-pronominin esiintymiseen aineistossa juuri siten, kuin kielenkäyttäjät kyselyssä kertovat. Sekä nuorilla että vanhoilla esiintyy *hän*-pronomineja vieraan äänittäjän seurassa äänittäjälle osoitetuissa selittävässä vuoroissa. (*Tuttuus*.) Päättelen tämän selittyvän sillä, että vieraan seurassa puhujat voivat kokea tilanteen jollakin tavalla muodolliseksi tai kiinnittävät enemmän huomiota siihen, millaisen vaikutelman itsestään antavat: kenties he eivät halua vieraan vastaanottajan ajattelevan, että he vähättelevät puheena olevan henkilön ihmisyyttä tai eivät olisi tietoisia yleiskielen käytännöstä. Tällaisen tulkinnan puolesta puhuu myös se, että Siitosen (2016) kyselytutkimuksen vastauksissa puhujat kuvaavat *hän*-pronominin käyttöä tietoisesti ”skarppaamiseksi” ja henkilöön viittaavan *se*-pronominin käyttöä vahingossa tapahtuvaksi ”lipsahtamiseksi”.

Esimerkki 17 on nuorten puhujien keskustelusta, jonka äänittäjä (N) ei ole tavannut äänitettäviä aiemmin, vaan on näille ”tutun tuttu”. Katkelma on äänitteen loppupuolelta, jossa äänittäjä pohtii, mistä voisi löytää äänitettäväksi lisää sellaisia nuoria ihmisiä, jotka asuisivat paikkakunnalla. Keskustelijat vaikuttavat orientoituvan äänitykseen tässä kohdin jossain määrin institutionaalisenä tilanteena: Tiia luettelee äänitettäväksi ehdottamansa ystävän puhelinnumeroa, ja äänittäjä toistaa sen kirjoittaessaan sitä muistiin (r. 1–2). Haastatteluun orientoitumisesta voi kertoa se, että puhelinnumeroa kertoessaan Tiia ääntää numeraalit *kahdeksan* ja *yhdeksän d*:llisessä asussa vaikka muissa kohdissa äänitettä katoasut ovat tavallisempia.

(17) (Sapu-167)

01 Tiia: yhdeksä kahdeksa neljä.
 02 N: yheksän kaheksan neljä.
 03 Tiia: <Niklas Salmi?>
 04 (2.9) ((äänittäjä kirjoittaa))
 -> Tiia: ja **hänn** o seit:temäntoist vee. (1.8) ja <sil on sitte
 06 veljii,> (2.3) sil on totaa mh mt viis veljee että (.) kyl
 07 niist nyv varmaaj [joku suastuu >ei ne nyk kaikki tääl<
 08 N: [.joo
 09 Tiia: asum mut(ta).

Kirjoitetun kielen normin mukaiseen *hän*-pronimiin näytetään aineistossa turvautuvan myös silloin, jos aiheesta tai puheena olevassa henkilössä on jotakin, mikä saa puhujan kiinnittämään tavallista enemmän huomiota kielenkäyttöön. Aineistossa viitataan tuttujenkin puhujien välisissä keskusteluissa *hän*-pronominilla esimerkiksi toisen keskustelijan kuolleeseen läheiseen ilman, että pronominin käyttöä voisi mitään kautta selittää logoforisen funktion laajenemisena (ks. *Tuttuus*-artikkelissa esimerkki 6). Esimerkissä 18 yli 70-vuotias pariskunta keskustelee nuoren äänittäjän kanssa. *Hän*-viittauksen kohteena on keskustelijoille vieras, ulkomaalainen henkilö. Ennen katkelmaa Kerttu on kertonut nähneensä televisiossa, miten Afrikassa ihmiset hakevat hunajaa puussa olevasta mehiläispesästä ilman turvavarusteita.

(18) (Sapu-222)

01 Kerttu: tuall_on Turus yks semmone tuttu mehiläishoitaja mill_on
 02 monena monena kesän_olluj jo semmone tansaniaalaismiäs.
 03 N: ↑ai
 04 Kerttu: niñku tyäavus.
 05 N: >joo<
 -> Kerttu: **hänn**_on tota <kuuromykkä>,
 07 N: joo?
 08 Kerttu: ja toi .hh <niim palj ilonej> ja näppärän tuntunen-
 -> ihan näyttää pikkupojalt [vaiks **sill**_on
 10 N: [joo
 11 Kerttu: ollup perhej jo kauvaj ja .hh
 12 N: joo
 13 Kerttu: ja toi [käy-
 14 N: [mut he- asuuks he Suames kuitenki

15 [ihan,
 16 Kerttu: [ää ke- tämän kesän,
 17 N: ↑juu juu
 -> Kerttu: assuu **hänen** tykönäs [ain sitt_et .hh k- kolmisen kuukaut
 19 N: [joo
 20 Kerttu: ehkä on Suomes. [ja toi
 -> Ilpo: [nii **hänell**_o viisumi ain sit [muutamaks
 22 N: [joo joo
 23 Ilpo kuukaureks ja .hh
 24 Kerttu: [(--)
 25 N: [no mist tämmösis löytyy. (0.6) [mis he-
 -> Kerttu: [mis- ↑mist **sen**_ol
 27 lähtenys se suhre.
 28 Ilpo: <mää luulen_et> (1.1) Pertti on_ollus semmosel retkel.
 29 N: ni
 -> Ilpo: retkel ja siält **se-** [**hän**_on tavannut **tämä**.
 31 N: [nii iham paikam päällä ehkä
 32 [sit- siäl (--)
 33 Ilpo: [ni juu
 34 luulisin.
 35 (1.5)
 36 Kerttu: [(joo)
 -> Ilpo: [juu ja **se** om monet monet kesät [ollut tääl.
 -> Kerttu: [joo ja **hänell**_o sit
 -> siäl_ittelläs mehiläishoitoo ja **hän** saa täält kaikkii
 -> tarvikkeit **häv** viä ain
 41 N: joo
 -> Kerttu: mennesäs ni **hän**_ov varmaan oikeen uranuurtaja siäl_omas
 43 maasas sit

Kuten Lappalainen (2010, 302) toteaa, monessa tapauksessa *hän*-pronominin esiintymiselle voi löytyä useita selityksiä ja on vaikea määritellä, mikä tulkinnoista on ensisijainen. Esimerkissä 18 Kerttu tuo uuden referentin keskusteluun nominilausekkeella *semmone tansanialaismiäs*, ja kertoo lisätietona, että *hän on tota kuuromykkä*. Toisen ihmisen elämää rajoittavasta vammasta kertominen voi olla sellainen seikka, joka laukaisee muissakin konteksteissa *hän*-pronominia melko usein käyttävällä Kertulla yleiskielen mukaisen ei-logoforisen käytön. Tavallisemmin aineistossa referentin ominaisuuksia kuvailtaessa käytetään *se*-pronominia, kuten edellä esimerkeissä 10 ja 11. Neutraalimman lisätiedon kertoessaan Kerttu viittaaakin tansanialaismieheen *se*-pronominilla: *sill on ollu perhe jo kauva* (r. 9, 11).

Esimerkissä 18 kerrotusta suuri osa lienee siinä mainitun Pertin, joka rivillä 1 määritellään ilmauksella *yks semmone tuttu mehiläishoitaja*, kautta saatua tietoa. Ilman prototyypistä logoforista asemaa tapahtuva referointi voi selittää esimerkiksi sen, että Kerttu rivillä 18 viittaa *hän*-pronominilla Perttiin, jonka luona tansanialainen mehiläistenhoitaja asuu Suomessa ollessaan: Pertti on kertonut, että mies *assuu hänen tykönäs*. Tätä seuraavassa lausumassa Ilpo viittaa ulkomaalaiseen *hän*-pronominilla. Viittauskeino voi toisaalta osoittaa tiedon epävarmuutta, toisaalta varovaisuutta sen suhteen, että ”epäkunnioittavan” *se*-pronominin voisi joku kuulijoista tulkita ilmaisevan negatiivista asennoitumista puheena olevan henkilön ulkomaalaisuutta tai vammaa kohtaan.

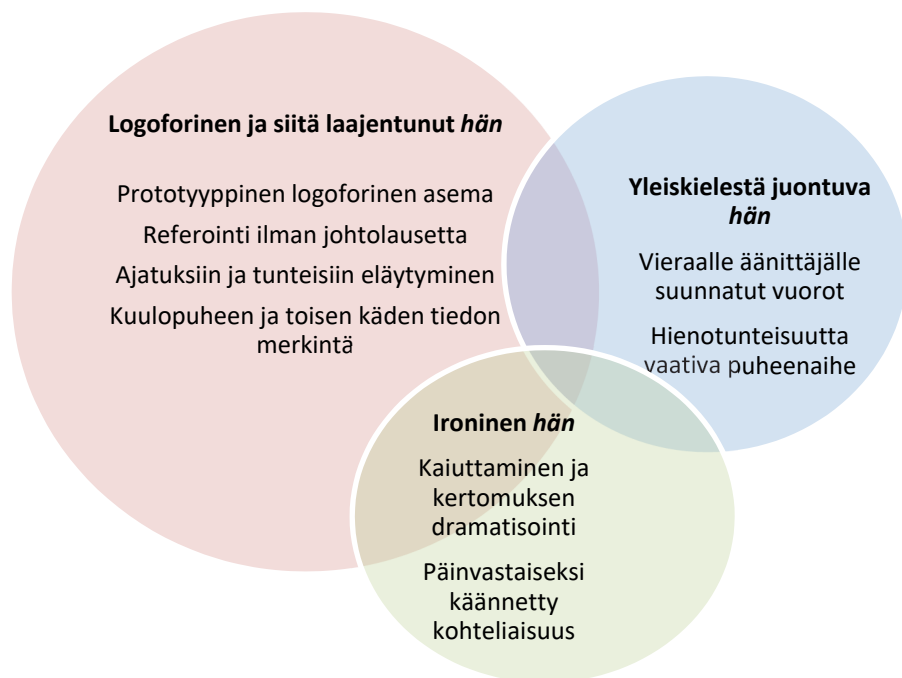
Tilastollisessa tarkastelussa selviää, että eräs vahvasti kaikkien muiden tarkasteltavien pronominiin paitsi *tää*-pronominiin esiintymiseen vaikuttava tekijä on virittyneisyys (engl. *priming*) eli *se*, mitä pronominia edellä samasta tarkoitteesta käytetään (*Subjektit, Yksilöt*). On mahdollista, että viittauskeinon virittyminen ei rajoitu vain samasta referentistä käytettäviin keinoihin, vaan yhdestä ihmisestä *hän*-pronominiin käyttäminen voi saada puhujat helpommin viittaamaan sillä myös toisiin henkilöihin. Kohteliaaksi käsitetty normitetun yleiskielen ihmisten ja eläinten erotte- lusta juontuva viittaaminen ja kuulopuhetta ja epävarmuutta ilmaiseva, logoforisuu- teen perustuva käyttötapa voivat siis luoda toisiaan vahvistavan kierteen, joka kim- puttaa henkilöviitteiset *hän*-pronominit tiettyihin kohtiin keskustelua ja *se*-pronominit toisiin. Oma kysymyksensä on toki *se*, miten toisaalta virittyminen ja toisaalta tarve pitää kilpailevat referentit erillään näkyvät viittausten kokonaisuudessa, kun mukaan otetaan kaikki myös ei-inhimilliset ja abstraktit pronomini- viittaukset sekä määritteenä toimivat demonstratiivit. Tämän selvittäminen vaatisi oman tutkimuksensa.

Virittymisen aiheuttamaa voi olla *se*, että Ilpo korjaa rivillä 30 Perttiin viit- taavan *se*-pronominiin pronominiksi *hän*. Kenties Ilpon omaan tyyliin sopisi käyttää tässä kontekstissa *se*-pronominia, mutta koska edellä viittauksena henkilöihin on usei- ta kertoja ollut *hän*, pronominiin vaihtaminen ei tunnu hänestä sopivalta. Rivillä 37 hän kuitenkin viittaa ulkomaalaiseenkin *se*-pronominiin: *se om monet monet kesät ollut tääl*. Henkilöviitteisten pronominiin itsekorjauksia esiintyy aineistossa muutamia yhteyksissä, joissa referenttiin tai siihen, mitä hänestä kerrotaan, liittyy jotakin, minkä voi ajatella vaativan hienotunteisuutta. Viittauksena, joksi jokin toinen pronomini korjataan, on yksikkömuodossa aina *hän*. (Ks. myös *Tuttuus*-artikkelissa esimerkki 5)

Olen edellä todennut, että *hän*-pronominiin esiintymiseen vaikuttavat useat, toisinaan eri suuntiin ohjaavat käytänteet. Kaakkoissatakuntalaisen nykypuhekielen aineistossa käyttötavoista erottuu kolme erillistä ryhmää: logoforinen, yleiskielen normista juontuva ja ironiseksi tulkittava käyttö. Kuvaan näiden käyttötapojen erilai- sia reaalistumia ja limittymisiä kuviossa 2.

Puhutun kielen vanha logoforiseen funktioon perustuva *hän*- ja *se*- pronominiin merkitysero selittää suurimman osan aineiston *hän*-esiintymistä. Tätä kuvaa suurin ympyrä kuviossa 2. *Hän*-pronomini esiintyy prototyyppisten epäsuorien tai sekaesitysten logoforisissa asemissa, mutta logoforisuus laajenee myös muunlai- seen referointiin. Silloin, kun sen tehtävä on ainoastaan tuoda kertomukseen vihje siitä, että puhuja ei ole itse todistanut tapahtumia, erityistehtävän erottaminen neut- raalista anaforisesta kolmannen persoonan pronominiinista on jo varsin tulkinnanvarais- ta. Voidaankin ajatella, että sumeimpien jaottelujen, siis laajimmin käsitettävän logo- forisuuden ja hienotunteisuutta vaativan puheenaiheen, välimaastoon jää alue, jossa tietyillä puhujilla tietyissä tilanteissa *hän* on varsin lähellä neutraalia anaforista pro- nominia. Ympyröiden päällekkäisyys kuviossa 2 kuvastaa tätä sumeaa aluetta. Hanka- limmin selitettäviä *hän*-pronominiin esiintymiä valottaisi jatkossa paremmin muihin aluepuhekieliin, esimerkiksi nykyisiin lounaismurteisiin keskittyvä tutkimus, sillä Siito- sen (2008, 2016) kansanlingvististen havaintojen perusteella lounaismurteista voitai-

siin odottaa löytyvän puhujia, joilla *hän* on arkipuheessakin neutraali kolmannen persoonan pronomini.

Kuvio 2. *Hän*-pronominin käyttötavat kaakkoissatakuntalaisessa nykypuhekielessä.

Vaikka aineiston perusteella kaakkoissatakuntalainen *hän*-pronominin käyttö on pitkälti logoforisuudesta juontuvaa, puhujien käsityksissä *hän* on ennen muuta normitetun yleiskielen, asiointikielen ja kohteliaaksi käsitetyn kielen piirre. Tiedostettua *hän*-pronominin käyttöä esiintyy puhuttaessa vieraan ihmisen kanssa ja silloin, kun jokin keskusteltavassa aiheessa vaatii hienotunteisuutta. Kuvio 2 pyrkii havainnollistamaan sitä, että käyttötavat limittyvät ja vahvistavat toisiaan. Ensinnäkin eniten *hän*-pronominia käytävillä sitä tavataan sekä laajimmin käsitetyksi logoforisissa konteksteissa että lausumissa, joissa kuuliija saattaisi tulkita *se*-pronominin kyseenalaistavan referentin ihmisyyttä. Näillä puhujilla, jotka kaakkoissatakuntalaisessa aineistossa ovat vanhoja tai keski-ikäisiä, kynnys *hän*-pronominin käyttämiseen on siis varsin matala. Niillä nuorilla ja keski-ikäisillä puhujilla, joilla kynnys käyttää *hän*-pronominia vastaavasti on korkea, ei-logoforinen *hän* on todennäköisin lausumissa, jotka suunnataan vieraalle äänittäjälle ja joissa lisäksi ilmaistaan toisen käden tietoa. Kolmanneksi *hän* on kertomuksen ääniä säätelevän funktionensa myötä käytössä affektisissa kertomuksissa. Puhujat kuitenkin käsittävät ilmiön normitetun yleiskielen piirteen ironiseksi käytöksi, mikä voi lopulta irrottaa *hän*-pronominin negatiivisen käytön logoforisesta

funktiosta kokonaan. Tästä syystä ironiseksi käsitetty *hän*-pronominin käyttötapa limittyy kuviossa 2 sekä logoforisen että yleiskielisen käytön kanssa.

5.3 TÄÄ JA TOI

Pronomineja *tää* ja *toi* koskien tutkimuksen tulokset osoittavat, että ainakaan tässä aineistossa niiden esiintymisen ei voida todistaa olevan kytköksissä kielenulkoisiin tekijöihin, kuten puhujan tai referentin ominaisuuksiin tai siihen, kenen kanssa puhutaan. Perinteisellä kielenulkoisella selityksellä, referentin fyysisellä sijainnilla puhujaan nähden, taas ei tässä tutkimuksessa voi olla merkitystä, sillä tarkastelen viittauksia henkilöihin, jotka eivät ole puhetilanteessa paikalla. Muutamia heikkoja yhteyksiä tarkasteltujen kielenulkoisten muuttujien ja kahden demonstratiivipronominin välillä kuitenkin löytyy. Kumpaakin pronominia vanhat ihmiset käyttävät enemmän kuin nuoret, ja tuttujen kesken keskusteltaessa esiintyy enemmän pronominia *toi* ja vieraan äänittäjän kanssa pronominia *tää*. (*Tuttuus*.) Yhteydet ovat kuitenkin vain juuri ja juuri merkitseviä, ja tarvittaisiin laajempi aineisto todentamaan, ettei kyse ole vain aineiston vinoumasta. Kuten Seppänen (1998, 17) on aiemmin esittänyt, yleisesti ottaen poissa puhetilanteesta olevaan henkilöön viittaaminen yksinään NP:n muodostavilla pronomineilla *tää* ja *toi* on varsin harvinaista: tässä 24 tunnin keskusteluaineistossa tällaisia *tää*-pronomineja on 44 ja *toi*-pronomineja 54 esiintymää siinä missä vertailukelpoisia *se*-pronomineja on 2278.

Kielenulkoisten tekijöiden sijaan poissa puhetilanteesta olevaan henkilöön viittaavien pronomiinien *tää* ja *toi* esiintyminen kytkeytyy vahvasti pronominin käyttöön tarkoitteen ensimmäisenä mainintana keskustelussa sekä eteenpäin lohkeavaan konstruktion. *Lohkeamat*-artikkelin kvantitatiivisessa osuudessa todetaan, että aineiston *tää*-pronomineista 16:ta (38 %, N = 44) ja *toi*-pronomineista 20:ta (37 %, N = 54) käytetään tarkoitteen ensimmäisenä mainintana. Pronominiensimainnoissa lukumääräisesti eniten on *se*-pronomineja (125 esiintymää), mutta aineiston *se*-esiintymien joukosta ensimmäinnat muodostavat vain 6 %. *Se*-ensimmäinnat ovat tyypillisesti aineistossa assosiatiivisia anaforia, eli niiden tarkoite on pääteltävissä edellä kuvailun perusteella (ISK 2004, § 1438; Laury 2005, 58). *Tää*- ja *toi*-ensimmäinnat esiintyvät aineistossa erilaisissa tehtävissä, jotka esittelen jäljempänä.

Vastaavasti *tää*-pronomineista 14 (32 %, N = 44) ja *toi*-pronomineista 15 (28 %, N = 54) esiintyy eteenpäin lohkeavan konstruktion pronomini-NP:nä, kun *se*-pronomineista vastaavassa kontekstissa sijaitsee vain 4 %. Kuviota monimutkaistaa se, että näillä kahdella selittävällä tekijällä, pronominiensimainnoilla ja eteenpäin lohkeavalla konstruktiolla, on myös keskinäinen yhteys: miltei puolet (47 %) aineiston eteenpäin lohkeavista konstruktioista, joissa NP-viittausten kohteena on poissa puhetilanteesta oleva henkilö, tuo viittauskohteen keskusteluun uutena tarkoitteena.

Muuten uuden tarkoitteen esittely pronomini-NP:llä on harvinaista – ensimmäintoja on 6 % tarkasteltavista pronominesiiintymistä. (*Lohkeamat.*)

Esimerkissä 19 esiintyy lohkeamakonstruktion pronomini-NP:nä käytetty *tämä*, joka on samalla ensimmäinen viittaus tarkoitteeseen keskustelussa. Esimerkissä 20 samanlaisessa kontekstissa on *toi*. Esimerkin 19 keskustelussa yli 70-vuotiaat naiset ruotivat lähiseudun asukkaiden sukulaisuussuhteita. Ennen katkelman alkua keskustellaan Köyliössä liikkuvista susista, ja Maija viittaa taloon, jonka mailla susia on nähty, nimellä Varila. Maijan sisaren Kaijan kysymys rivillä 1 on reaktio tähän. Keskustelusta on pääteltävissä, että Kaija tietää, mistä talosta puhutaan, mutta hänelle on uutta tietoa, että sitä nykyään kutsutaan Varilaksi.

(19) (Sapu-209)

01 Kaija: pitääk sitä: nyt toin nimiset ihmiset.
 02 (0.4)
 03 Maija: juu sek katos nämät on sen::: Lenitan- ä öö e- eiku Len- ä
 04 öö ei [mikäs se nuarempi tytär_o [se om Pellompaloŋ kans
 05 Kaija: [hm [hh h
 -> Maija: oli naimisis [ja **tämä**: on sitä: [**tämä Eino**,
 07 Kaija: [nii? [oŋks tää sitä ↑sukuu
 08 Maija: ju on
 09 Kaija: jaa
 10 Maija: Varilan suku: on=
 11 Kaija: =jaa=
 12 Maija: =Varilan tyttären:::
 13 Kaija: mm
 14 (1.2)
 15 Maija: hhhh ei se oov v- viäl sen tyttärempoika siin_on yks
 -> sukupolvi >vissii mut< [**tämä**: on_ollum muŋ kans jossai (.)
 17 Kaija: [ilmeisesti
 -> Maija: nuarisolautakunnas **tämä Eino**. vai mikä se ny oli.

Katkelmassa selitetään seikkaperäisesti, mitä sukua Kaijan tuntemille ihmisille talon nykyinen isäntä Eino Varila oikein on. Einoon viitataan kahdesti *tämä*-pronomiinilla alkavalla eteenpäin lohkeavalla konstruktiolla (r. 6 ja 16–18). Niistä aiempi on ensimmäinen viittaus, joka yksilöi tarkoitteeksi Einon – joskin Eino on tavallaan fokuksessa jo sen vuoksi, että hän sisältyy viittauksiin *toin nimiset ihmiset* (r. 1) ja *nämät* (r. 3) ja hänen sukunimeään on käytetty edellä viittauksena taloon.

Ensimmäisenä mainintana ja lohkeamarakenteen osana oleva *toi*-pronomini puolestaan on esimerkissä 20. Siinä puhuvat keski-ikäinen Maire, tämän teini-ikäinen tytär Sonja ja Mairen täti Enni. Ennen katkelmaa Sonja kertoo, että koulun kotitaloustunnilla säilöttiin etikkakurkkuja, jotka haisivat pahalta. Rivin 1 lause päättää tämän toiminnan. Ennen äänitystilanteen alkua Sonjan ystävä on ollut kylässä, ja Ennin kysymys liittyy tähän ystävään.

(20) (Sapu-211)

01 Sonja: enää (h)ei henjitetä.
 02 Maire: hh h h h
 -> Enni: ɔŋks **toi** sama:l luakal ku sinä:ki **toi** (0.5) **likka** ko
 04 tosa: oli,
 05 Sonja: mm:: n[n
 06 Maire: [Taru=
 07 Sonja: =ni Taru
 08 Enni: tä
 09 Sonja: Ta[ru
 10 Maire: [Taru
 11 Enni: ni
 12 (0.3)
 13 Sonja: ei se_o aalla. ja eri:: val- vaal- >valinnaisryhmäs<
 14 piärryhmäs- >ihan siis<

Ennin lohkeamarakenteella tuottama määritelmä *toi – toi likka ku tosa oli* ei tarkentavasta lohkeamaosasta huolimatta vaikuta ongelmattomalta, sillä vastauksen sijaan Sonja tuottaa epäröintiä (r. 5). Maire täsmentääkin viittauksen sanomalla kylässä käyneen tytön nimen (r. 6), ja Sonja toistaa sen (r. 7). Enni tekee korjausaloitteen, ja sekä Maire että Sonja toistavat tytön nimen vielä uudestaan (r. 9 ja 10). Vasta tämän välisekvenssin lopettavan Ennin *ni*-partikkelin jälkeen Sonja tuottaa vastauksen alkuperäiseen kysymykseen: tyttö ei ole Sonjan kanssa samalla luokalla.

Tää- ja *toi*-pronominien käyttökontekstien vertailu vahvistaa aiemmat Lauryn (1997), Seppäsen (1998) ja Etelämäen (2006) esittämät havainnot. Edellä esimerkissä 19 kyse on *tämä*-pronominin tarkoitteen määrittelystä: mitä sukua puheena oleva Eino oikein on. Eino on katkelmassa keskeinen tarkoite, jota keskustelijat käsittelevät yhdessä niin kauan, että kaikille on selvää sekä Einon suhde taloon, josta ensin puhuttiin. Kuten Etelämäki (2006, 199) on todennut, *tämä*-pronominin tulkintakehys on epäsymmetrinen: esimerkissä 19 *tämä*-määrittelyjen tuottajalla Maijalla on enemmän tietoa Einosta kuin muilla keskustelijoilla.

Toi-pronominilla taas tuodaan keskusteluun uusi tarkoite keskustelijoiden huomiopiirien ulkopuolelta (Laury 1997, 103–104). Esimerkissä 20 huomio on toki Sonjan koulunkäynnissä jo katkelman alkaessa, mutta Tarusta, johon lohkeamakonstruktion osana toimiva *toi* viittaa, ei ole aiemmin äänityksen aikana puhuttu. Hannele Forsbergin (2006, 88, 96) mukaan savolaismurteissa partikkelimainen *tuo* korostaa puhujan omaa havaintoa mainitusta asiasta. Esimerkissä 20 keskustelijat ovat ennen äänityksen alkamista tavanneet tytön, josta puhutaan. Viittaus *toi likka ku tosa oli* viekin keskustelijoiden huomion takaisin tapaamishetkeen myös paikan adverbilla *tosa*. *Toi*-pronomini ei nosta tarkoitetta samalla tavoin keskeiseksi ja määrittelyn alaiseksi kuin *tää* (Etelämäki 2006, 199). Esimerkissä 20 Ennin luonnehdinta *toi – toi likka* tosin osoittautuu riittämättömäksi, mutta asia selvitellään välisekvenssin avulla. Sonjan lopulta tuotettua vastauksen Ennin kysymykseen keskustelu siirtyy muihin, joskin edelleen koulua sivuaviin aiheisiin.

Subjektit-artikkelissa tarkastelen sekä edellisen viittauksen lekseemin että lauseaseman vaikutusta siihen, mitä kolmaspersoonaisista pronomineista käytetään. Kirjoitetussa kielessä käytäntö on, että jos edeltävässä lauseessa on kaksi henkilötarkoitteista referenttiä, seuraavassa lauseessa edellä subjektina olleeseen henkilöön viittaa *hän*, kun taas muussa lauseasemassa olleeseen viittaa *tämä* (Varteva 1998; Kaiser 2005). *Subjektit*-artikkelissa esitetty analyysi paljastaa, että puhutussa kielessä tällaista tendenssiä ei ainakaan tämänkokoisesta aineistosta löydy. Edellisen viittauksen lauseaseman ja seuraavassa viittauksessa käytetyn pronominin välillä ei siis ilmene tilastollisesti merkitsevää yhteyttä.

Edellisen lekseemin merkityksen tarkastelu puolestaan vahvistaa sen Etelämäen (2006, 57) esittämän havainnon, että *tää*-viittauksella keskusteluun tuotu referentti määritellään aineistossa aina myös jollakin muulla viittauksella, jos referentti ei ole fyysisesti puhetilanteessa läsnä. On mahdollista, että tämä ilmiö selittää yhteyden keskustelijoiden tuttuuteen: *tää*-viittauksia käytetään esittelemään referentti, joka ei välttämättä ole kaikkien kuulijoiden pääteltävissä kontekstin perusteella. Kuten esimerkissä 19, keskustelun osallistujista ne, jotka tietävät kenestä puhutaan, voivat auttaa referentin määrittelyssä.

Toi-pronominin käyttö kytkeytyy aiempien havaintojen mukaan toisaalta kontrastin luomiseen, toisaalta sanahakuihin ja muihin hankaluuksiin referentin määrittelyssä (*Lohkeamat*; Laury 1997, 103–104, 110). Sanahakukäyttö on selitettävissä huomiopiirien käsitteen kautta: puhuja hakee tarkoitteelle sellaista määrittelyä, joka täytyy etsiä puhehetkellä mielessä olevien asioiden ulkopuolelta. Kohteet, joihin viitataan *toi*-pronominilla, eivät ole yhtä keskeisiä kuin *tää*-pronominilla keskusteluun tuotavat tarkoitteet. Tämä näkyy siinä, että aineistossa jotkin *toi*-viittaukset jäävät epäselviksi eivätkä muut keskustelijat pyydä tarkennuksia (ks. esim. 21 jäljempänä). Forsbergin (2006, 89–90) mukaan savolaismurteissa partikkelimainen *tuo* ilmaisee, että kyseessä on välihuomautus eikä asiaa ole tarkoitus nostaa käsittelyyn. Tässä aineistossa henkilöviitteisellä *toi*-pronominilla on samanlaisia piirteitä.

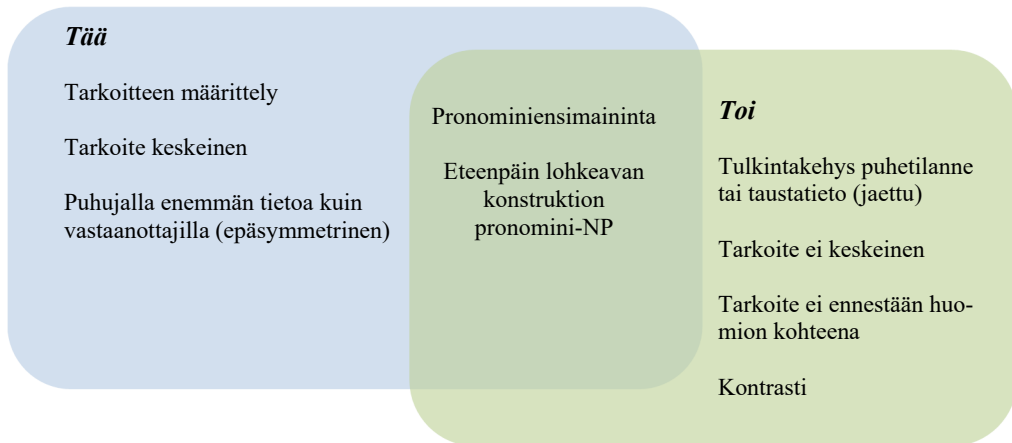
Aineistossa *toi*-viittauksia käyttää huomattavan paljon noin 80-vuotias, lievästi muistisairas Marja, joka puhuu esimerkissä 21. Siinä jää epäselväksi, kehen *toi tuala* rivillä 5 oikeastaan viittaa: laajemman kontekstin perusteella on mahdollista arvella, että kyse lienee terveydenhuollon henkilökunnasta ja määrittely, jota Marja *toi*-viittausta toistamalla hakee, voi olla vaikkapa tutun lääkärin nimi. *Toi*-viittauksen tarkoitteen yksilöinti ei ole anekdootin kannalta olennaista, koska pääasia on se, mitä kyseinen henkilö on Marjalle sanonut.

(21) (Sapu-187)

01 Marja: mää otan oikein ↑LŪ:JJAA kii. [tälläi näi. [ettei
 02 Seija: [juu u? [nii
 03 Marja: ettei nes saat tehtyä ↑mittään,
 04 Seija: no ni.
 05 Marja: nyk ku **toi**- phh **toikin**- tuala otti **toi** mikä: **se** o-
 06 **toi**:: ö- p-**toi** noin nis **se se** mikä: tualla oli ni (.) sano

07 et sull_øjki kauheek käsi:voimat [mää sanon et (.)
 08 Seija: [mh h h h h h
 09 Marja: mullet tuli SIITTÄ [KÄSIvoimat käsivoimat ku mun
 10 Seija: [h h h h h
 11 Lahja: täyry kaikkia hh yh h hhh h

Tiivistän osatutkimuksissa henkilöviitteisistä *tää*- ja *toi*-pronomeineista tehdyt havainnot kuviossa 3.

Kuvio 3. Pronominien *tää* ja *toi* erityispiirteet ja yhteiset ominaisuudet.

Yksinään NP:n muodostavat pronominin *tää* ja *toi* esiintyvät siis henkilöviitteisissä usein joko tarkoitteen ensimmäisenä mainintana, eteenpäin lohkeavan konstruktion osana tai molempina. Tätä samankaltaisuutta kuvaa kuvion 3 osien päällekkäisyys. Tässä mielessä ne ovat käytöltään päinvastaisia *hän*-pronominin verrattuna: *hän* on tarkasteltavista neljästä pronominista anaforisin ja se esiintyy eteenpäin lohkeavan konstruktion pronomini-NP:nä hyvin harvoin. Vaikka *tää* ja *toi* määrällisesti tarkasteltujen kontekstipiirteiden mukaan esiintyvät samanlaisissa yhteyksissä, laadullinen keskustelukatkelmien analyysi paljastaa, että niiden käyttö on erilaista. Erottavat piirteet on esitetty kuvion 3 reunoilla. *Tää*-pronominia käytetään, kun puhuja olettaa tietävänsä referentistä enemmän kuin vastaanottaja, referentti on keskustelun aiheen kannalta keskeinen ja sitä määritellään, kunnes keskustelijoilla on riittävän yhteinen käsitys tarkoitteesta. *Toi*-pronominin tarkoite taas voi jäädä vajaasti määritellyksi, sillä se ei ole meneillään olevan toiminnan kannalta niin olennainen. *Toi*-pronominilla tuodaan keskusteluun sellainen uusi referentti, joka ei ole puhujan eikä vastaanottajan huomion kohteena ennestään. Tämän piirteensä myötä *toi* on myös sanahakujen pronomini.

6 POHDINTA

Tässä luvussa kokoan tutkimuksen tuloksia laajemmin kuin vain pronominiens esiintymiskontekstien kannalta. Ensimmäisessä alaluvussa pohdin väitöskirjan merkitystä pronominitutkimukselle ja vuorovaikutussosiolingvistiikalle. Toisessa alaluvussa vastaan johdannossa esittämiini tutkimuskysymyksiin tiiviisti. Ne on ryhmitelty samoin kuin luvussa 1.2 edellä. Lopuksi ehdotan suuntia, joihin tutkimusta voisi jatkaa.

6.1 TEOREETTISET PÄÄTELMÄT

Tässä tutkimuksessa pronominiens vaihtelusta paljastuneet seikat täydentävät kuvaa puhutun suomen kolmaspersoonaisen henkilöviitteisten pronominiens vaihtelusta ja rakentavat siltaa sosiolingvistisen *hän* ~ *se* -vaihtelun ja vuorovaikutuslingvistisen demonstratiivipronominiens vaihtelun tutkimuksen välille. Tärkeä havainto, jolla pyrin kehittämään tieteenalaa, on ensinnäkin se, että tilastolliset menetelmät sopivat käytettäväksi yhdessä laadullisen vuorovaikutuksen analyysin kanssa. Toinen keskeinen huomio on, että kieliopillisten ja vuorovaikutuksellisten tekijöiden merkitys on myös perinteisesti kielenulkoisiin muuttujiin kytketyn *hän*-pronominiens tarkastelussa vähintään yhtä olennainen, ellei jopa olennaisempi, kuin puhujiin, puheenaiheeseen ja puhetilanteeseen liittyvät kategorisoinnit. Toivonkin, että tutkimukseni kannustaisi muita vuorovaikutussosiolingvistiksi orientoituneita tutkijoita tutustumaan tilastollisiin menetelmiin. Haluan myös muistuttaa sosiolingvistiikan tutkijoita kielenkäyttäjille tiedostamattomien tekijöiden merkityksestä – ja toisaalta myös vuorovaikutuksen tutkijoita alueellisten ja sosiaalisten erojen ja kielenkäyttäjien asenteiden mahdollisesta merkityksestä.

Osaltani olen pyrkinyt kääntämään jossain määrin pääkaupunkiseutukeskeisen puhekielen tutkimuksen fokusta kohti muita alueellisia nykypuhekielen muotoja valitsemalla aineistokseni äänitteitä lounaisten välimurteiden alueelta. Etenkin pronominiens *hän* ja *se* vaihtelua on tutkittu paljon Helsingin puhekielessä. Helsinki on kuitenkin Suomessa poikkeuksellinen kieliyhteisö, sillä kaupunki on perustettu ruotsinkielisen alueen keskelle, ja alueella puhuttu suomi on muotoutunut eri alueilta muuttaneiden murteiden sekoituksena. Helsingin puhekielen historiaa leimaa vahva kaksikielisyys: työpaikoilla ja perheissä on käytetty rinnakkain suomea ja ruotsia. Lisäksi Helsingissä on vaikuttanut muuta suomea vahvemmin sivistyneistön puristinen ihanne, mikä johti aikoinaan vaatimukseen, että puhutun kielen tulisi muistuttaa mahdollisimman paljon normitettua kirjakieltä. (Paunonen 2006.) Paunosen (2006) tutkimuksen aineistossa vielä 1970- ja 1980-luvuilla etenkin vanhat korkeasti koulutetut naiset puhuvat hyvin kirjakielisesti. Pääkaupunkiseudulla puhutun suomen muoto

on ollut vahvasti eri sosiaaliryhmiä erottava tekijä ja norminmukaiseen kieliasuun pyrkiminen sosiaalisen nousun merkki. Myös vielä Lappalaisen (2010a, 287) 2000-luvulla äänitetyssä aineistossa on puhujia, jotka haastattelutilanteessa käyttävät yksinomaan *hän*-pronominia. Lappalainen (2010a, 288) arveleekin *hän*-pronominin suosimisen liittyvän esimerkiksi yleiskielen normiin asennoitumiseen. Lisäksi Lappalaisen aineiston puhujista moni on muuttanut Helsinkiin muualta (mts. 283), mikä voi lisätä yleiskielen mukaisia muotoja heidän puheessaan (ks. Nuolijärvi 1986a, 180–181).

Ilmiöiden tarkastelu pääkaupunkiseutua laajemmin on tärkeää esimerkiksi, että muilla alueilla norminmukaisen kirjakielen vaikutus lienee vanhastaan ollut vähäisempi kuin pääkaupunkiseudun puhekielessä. Tämän tutkimuksen lounaisten välimurteiden aineiston keruupaikkakunnilla, maaseudun kunnissa, puristinen ihanne lienee rajoittunut kouluopetukseen eikä normitetun kielen mukainen puhe ole kuvastanut luokkaeroja yhtä vahvasti kuin pääkaupunkiseudulla. Selvä ero Paunosen (2006) tarkastelemien neljänkymmenen vuoden takaisten helsinkiläisten ja tämän tutkimuksen nykysatakuntalaisten välillä näkyy siinä, että toisin kuin helsinkiläisten joukossa, tässä aineistossa eniten *hän*-pronominia käyttävät eivät muilta kielenpiirteiltään kuulosta yleiskielisiltä (*Yksilöt*). Kyselyvastausten perusteella kirjoitetun kielen normiin orientoidutaankin aineistossa enemmän siten, että *hän*-pronominin käyttöä luonnehditaan kohteliaaksi sekä vastaanottajaa että referenttiä kohtaan, kuin että puhujan pyrkimyksenä olisi yleisemmin käyttää norminmukaisia muotoja. Palaan kielenkäyttäjien käsitykseen kohteliaisuudesta jäljempänä.

Tilastollisen tarkastelun suurin etu nähdäkseni on, että sen avulla aineistosta löytyy yhteyksiä, joita tutkijan intuition ja aiempien havaintojen perusteella ei osattu odottaa (ks. myös Ivaska 2015b, 82). Kielenkäyttäjien käsitysten vertailu ääniteaineiston pronominvaihteluun osoittaa, että kielenkäyttäjät ovat tietoisia vain pienestä osasta *hän*- ja *se*-pronominien vaihteluun vaikuttavista tekijöistä – *tää*- ja *toi*-pronominien kohdalla eivät senkään vertaa. Kielenkäyttäjän intuitio voi jossain määrin ohjata tutkijaakin kohdistamaan huomionsa niihin seikkoihin, joista hän kielitajunsa perusteella on tietoinen. Tällöin esimerkiksi *hän*-pronominin kohdalla voidaan nähdä yleiskielen vaikutusta, kohteliaisuutta ja kunnioitusta tilanteissa, joissa kyse voikin olla vaikeammin tiedostettavasta ilmiöstä, kuten virittymisestä tai predikaattiverbin semantiikasta. Tilastollisten menetelmien avulla isostakin aineistosta muodostuu kattavampi kuva.

Laadullisen tarkastelun perusteella asetettujen hypoteesien todentamisen tai kumoamisen lisäksi tilastolliset monimuuttujamenetelmät ovat siis tässä tutkimuksessa paljastaneet sellaisia kiinnostavia yhteyksiä, joita ei kysymyksenasettelua tehtäessä osattu ennakoida. Määrällinen analyysi osoittaa, että pronomineilla *tää* ja *toi* on vahva kytkös tarkoitteen ensimmäintoihin ja eteenpäin lohkeaviin konstruktioihin ja että näillä selittävillä tekijöillä on lisäksi yhteys toisiinsa. Paljastuu myös, että *hän* ja *se* ovat tavallisempia subjektiasemassa kuin *tää* ja *toi*. Tässä mielessä tilastollinen tarkastelu on objektiivista: tutkija ei voi vahingossa rajata huomiotaan vain ennakoletuksia tukeviin aineistoesimerkkeihin.

Tutkimukseni paljastaa kuitenkin myös tilastollisten menetelmien heikkouksia: kolmaspersoonaisen pronomien vaihteluun liittyy ilmiöitä, joita on vaikeaa ryhmitellä yksiselitteisesti laskettaviksi muuttujiksi. Tällaisia ovat *hän*-pronomien logoforisen tehtävän laajentumat sekä pronomien *tää* ja *toi* keskinäiset merkityserot. Tilastollisin menetelmin saatavat tulokset eivät siis riitä selittämään tarkasteltavaa vaihtelua kokonaisuudessaan, vaan niiden tueksi tarvitaan kriittistä laadullista analyysiä. Laskennallisen tarkastelun etu on, että suurehkoissa aineistoissa laadullinen analyysi voidaan kohdistaa kiinnostavimpiin, ehkä ennalta tuntemattomiin yhteyksiin ja niiden reaalistumiin keskustelussa. Menetelmät siis tukevat ja täydentävät toisiaan.

Tilastollisissa analyyseissä selittävien tekijöiden välisiä keskinäisiä korrelaatioita pidetään usein ongelmallisina. Kun käytössä on menetelmiä, jotka sietävät tekijöiden välisiä korrelaatioita ja joilla niitä päästään tarkastelemaan, myös juuri nämä keskinäiset korrelaatiot voivat osoittautua tutkimusaiheen kannalta kiinnostaviksi. Näin löytyy esimerkiksi ennen raportoimaton määrällinen yhteys eteenpäin lohkeavan konstruktion ja pronominiensimainintojen välille (*Lohkeamat*).

Toisinaan tekijöiden väliset yhteydet ja erot selviävät kunnolla vasta laadullisen analyysin myötä. Aineiston muuttujien korrelaatioiden tarkastelu auttaa selittämään, miksi puhujien omat käsitykset pronomien käytöstä ovat osin täysin päinvastaisia kuin ääniteaineiston määrällisen analyysin tulokset. Puhujat kuvittelevat käyttävänsä *hän*-pronomia viittaamassa itselleen vieraisiin ihmisiin, mutta äänitteissä *hän*-pronomien referentti on tavallisesti puhujalle tuttu. Tuttuihin viittaavat *hän*-pronominit ovat kuitenkin usein joko prototyyppisesti logoforisia tai logoforisen tehtävän laajentumia: eläytyviä, tulkitsevia ja toisen käden tietoa osoittavia. Puhujat ovat tietoisia vain yleiskielestä juontuvasta käytöstä, ja yleiskielestä juontuvia *hän*-pronomineja käytetäänkin silloin, kun puhujat joutuvat pohtimaan, miten tietyistä referenttistä tietyssä kontekstissa sopii puhua. Kielenkäyttäjien tulkinta ei siis ole sinänsä väärä – se vain kattaa melko pienen osan pronomien käytöstä. Kyselytutkimuksen ja ääniteaineiston vertailun tulokset korostavatkin sitä, että kielenkäyttäjien itseraportointia ei tule nähdä kuvauksena todellisesta tilanteesta. Käsitysten tarkastelu tuo kuitenkin *hän*-pronomienkin tapauksessa kiinnostavaa lisätietoa puhujien valintojen taustalla vaikuttavista tiedostetuista ilmiöistä sekä auttaa hahmottamaan mahdollisten muutosten (esim. ironisen *hän*-pronomien synty) syitä.

Hän-pronomia koskevat havainnot tuovat uutta, tyypologisesti relevanttia tietoa logoforisuudesta ilmiönä, sillä aiemmat tutkimukset (Laitinen 2002, 2005; Nau 2006) ovat keskittyneet vanhoihin aineistoihin ja laadulliseen tarkasteluun. Määrällisen tarkastelun avulla on mahdollista osoittaa, että kaakkoissatakuntalaisessa puhekielessä logoforisuus on vahvinta johtolauseellisissa referaateissa. Kuten latvian murteissa ja viron Leivun murteessa (Wälchli 2015), myös puhutussa suomessa logoforinen pronomini on silti tärkeä myös muunlaisissa referoinneissa. Laitisen (2005, 83) suomen murteita ja Wälchlin (2015) latviaa koskevista havainnoista poikkeavaa on, että kaakkoissatakuntalaisessa nykypuhekielessä logoforista pronomia ei käytetä

viittaamassa referaatin vastaanottajaan eli suoran esityksen toista persoonaa vastaa-
massa.

Olen edellä (kuvio 1) esittänyt tässä tarkastellun aineiston pohjalta itse muo-
toilemani jatkumon logoforisuuden eri tasoista. Se lähestyy ilmiötä hieman eri suun-
nasta kuin esimerkiksi Stirlingin (1993, 259) aiemmin esittämä jatkumo (lisää aiheesta
ks. Priiki tulossa). Wälchlin (2015) tapaan näen logoforisuuden päätehtävänä kerto-
musten roolien ja erilaisten kertojäänten säätelyn enemmän kuin tarkoitteiden se-
kaantumisen estämisen. Nimittäin ei-logoforisesti käytetyt *hän*-pronominit tai logofor-
isessa asemassa käytetyt *se*-pronominit eivät aiheuta keskustelijoille sekaannuksia
vaan ovat muun kontekstin perusteella yksiselitteisesti tulkittavissa.

Puhujien käsitys siis on, että *hän* on kohteliaampi vaihtoehto kuin *se*-
pronomini, ja ääniteaineiston perusteella *hän*-pronominin esiintymisen kanssa korre-
loi nimenomaan vastaanottajan, ei referentin, vieraus. Näin ajatellen kohteliaisuus
kohdistuisi siis vastaanottajaan eikä niinkään referenttiin. Tämä ilmiö on typologis-
tikin kiinnostava, ja se, miten kohteliaisuuden kokemus näissä tapauksissa suhteutuu
kohteliaisuuden teorioihin (esim. Brown & Levinson 1987; Leech 1983; Watts 2003),
olisi oman tutkimuksensa arvoinen aihe. Erilaiset pronominivariantit kohteliaisuuden
mukaan ovat nimittäin tavallisimpia toisen persoonan muodoissa (esim. teittely),
mutta kolmannessakin persoonassa erilaisia variantteja on monissa kielissä
(Helmbrecht 2004, 170).

Helmbrechtin (2004, 171–174) mukaan toisen persoonan pronominiin koh-
teliaisuuden kannalta olennaista on puhujan ja vastaanottajan suhde, kolmannessa
persoonassa taas puhujan ja referentin suhde (*referent honorification*). Tässä tarkas-
tellussa aineistossa kuitenkin se, että keskustelukumppani on vieras, on yhteydessä
poissa puhetilanteesta oleviin henkilöihin viittaavien *hän*-pronominien määrään. Voi-
kin olla, että kielenkäyttäjien ajatus kohteliaisuudesta syntyy näissä tapauksissa puhu-
jan oman identiteetin ilmaisun kautta, vaikka kyselyvastauksissa kohteliaisuutta pyri-
tään selittämään yleiskielen eläin- ja ihmistarkoitteiden erottelun kautta. Vieraan
keskustelukumppanin kuullen puhujat haluavat antaa itsestään kuvan ihmisenä, joka
kunnioittaa puheena olevaa henkilöä käyttämällä häneen viittaamassa ”ihmisten pro-
nominia” ja samalla osoittaa osaavansa noudattaa yleiskielen normia. Wattsin (2003)
mukaan kielenkäyttäjien tiedostaman normin olemassaolo voidaan vahvistaa analy-
soimalla esimerkkejä, joissa keskustelija puuttuu toisen kielessä epäkohteliaaksi ko-
kemaansa piirteeseen. Tämän aineiston perusteella ei kuitenkaan voida tietää, kuinka
usein ihmiset todellisessa kielenkäyttötilanteessa tekevät kohteliaisuuteen tai epä-
kohteliaisuuteen liittyviä tulkintoja pronominiin vaihtelusta, sillä aineiston keskuste-
luihin ei ole tallentunut tapauksia, joissa kielenkäyttäjät eksplisiittisesti puuttuisivat
toistensa pronominiinvalintoihin. Itsekorjauksiakin, joissa puhuja itse vaihtaa tuotta-
mansa henkilöviitteisen pronominiin toiseksi, on vain muutamia (ks. esim. 18 edellä ja
Tuttuus-artikkelissa esim. 6).

Monien muuttujien kannalta tämän tutkimuksen tuloksissa puhutun suo-
men kolmaspersoonaisen pronominiin systeemi jakautuu kahtia eri tavalla kuin pe-

rinteisissä pronomien jaotteluissa. Demonstratiivipronomini *se* on monen piirteen suhteen lähempänä persoonapronominiksi luokiteltua *hän*-pronominia kuin kahta muuta demonstratiivia: *se* on usein anaforinen, lauseessa subjekti ja harvemmin eteenpäin lohkeavan konstruktion osa tai ensimmäintä assosiativista anafora lukuun ottamatta. Holger Diessel (1999) esittää pronomien demonstratiivisuuden jatkumona, joka etenee puhetilanteesta fyysisesti läsnä oleviin tarkoitteisiin viittaamisesta tietyn syntaktisen funktion kieliopilliseen merkitsemiseen. Tällä jatkumolla suomen pronomineista demonstratiivisimpia ovat selvästi *tää* ja *toi*, joiden käyttö puhetilanteesta poissa olevaan ihmiseen viittaamassa on harvinaista. Prototyyppisissä logoforisissa konteksteissa *hän*-pronominin lähes kategorinen käyttö taas muistuttaa kieliopillistunutta käyttöä.

Voidaanko sitten argumentoida, että puhutussa suomessa *se* olisi enemmän persoonapronomini kuin demonstratiivipronomini? Helmbrechtin (2004, 153–154) kriteeri on, että varsinaiseksi persoonapronominiksi muuttunut demonstratiivi ei enää voisi toimia substantiivin määritteenä, vaikka demonstratiiveilla yleensä määritekäyttö on itsenäisenä nominilausekkeena esiintymistä yleisempää. (Dixon 2003, 65). Tällä perusteella suomen *se*-pronominin on anaforisesta käytöstään huolimatta edelleen demonstratiivipronomini. Demonstratiivipronominien anaforisen käytön on todettu olevan yleisempää sellaisissa kielissä, joista varsinainen kolmannen persoonan persoonapronomini puuttuu (Dixon 2003, 67). Voidaankin siis ajatella, että koska *hän*-pronominin käyttö puhutussa suomessa on ensisijaisesti logoforista, *se*-pronominin hoitaa neutraalia anaforista viittaustehtävää säilyttäen kuitenkin demonstratiivipronominin piirteensä. Toisaalta Lauryn (1997) mukaan määritteenä toimiva *se* toimii monilla puhujilla enemmän määräisen artikkelin kuin demonstratiivimääritteen tavoin. Varsinaisen määräisen artikkelin käytön pitäisi kuitenkin olla pakollista, mitä *se*-määritteen käyttö ei ole (Juvonen 2000). Etelämäki (2009) esittääkin, että varsinaisen määräisyyden sijaan *se*-määrite merkitsee tarkoitteen riittävää tunnettuutta puhetilanteessa.

Pronomit *tää* ja *toi* ovat siis selvemmin demonstratiivisia kuin *se*. Niitäkin kuitenkin voidaan käyttää yksinään NP:n muodostavina viittauksina poissa puhetilanteesta olevaan henkilöön, joskin ne ovat tässä tehtävässä huomattavasti harvinaisempia kuin *hän* tai *se*. Niille erottuu kaksi erityistehtävää, jotka lisäksi kytkeytyvät yhteen: ensinnäkin niitä käytetään uuden tarkoitteen ensimmäisenä mainintana, toisekseen ne esiintyvät pronomineja *hän* ja *se* useammin eteenpäin lohkeavan konstruktion pronomini-NP:nä. Uuden tai ennen vain taustalla esiin tuodun tarkoitteen nostaminen fokukseen onkin nimenomaan demonstratiivipronominin tavallinen tehtävä verrattuna kolmannen persoonan persoonapronominiin (Diessel 1999, 90). Määrällisen analyysin tasolla – ainakin tässä tarkasteltujen muuttujien suhteen – *tää* ja *toi* näyttävät melko samankaltaisina. Niiden keskinäiset erot tulevat ilmi kunnolla vasta laadullisen tarkastelun myötä.

Edellä luvussa 3.3 olen esitellyt Etelämäen esittämää demonstratiivipronominien viittaussuhteiden kuvausta. Se pohjautuu Hanksin (1990, 38–39) ajatukseen

siitä, että myös pronomineihin (ei vain leksikaalisiin viittauksiin) sisältyy luonnehdinta tarkoitteesta. Etelämäen (2006, 96–97, ks. myös 2009) mukaan suomen demonstratiivipronominit eroavat referentiaalisen ulottuvuuden suhteen siinä, onko tarkoite avoin vai tunnettu: *tämä* ja *tuo* merkitsevät tarkoitteen olevan vielä määrittelyn kohteena, *se* taas ilmaisee riittävää tunnettuutta.

Tässä henkilöviittauksista koostuvassa aineistossa tämä käsitys vahvistuu etenkin pronomien *se* ja *tää* osalta. *Se*-pronomini osoittautuu pääsääntöisesti anaforiseksi, eli tarkoite, johon se viittaa, on yleensä määritelty keskustelussa jo edellä. Myös tarkoitteen ensimmäisenä mainintana *se*-pronomini viittaa henkilöön, joka on kuulijoille tuttu joko yhteisen taustatiedon tai assosiativisen anaforan kautta. *Tää*-pronominin tarkoitetta taas määrittelee joko puhuja itse juuri kyseisessä vuorossa tai keskustelijat yhdessä. *Tää*-pronomini ei aineistossa esiinny ilman, että sen tarkoite määriteltäisiin myös substantiivilausekkeella, eikä keskustelussa tavallisesti esiinny peräkkäin useita samaviitteisiä *tää*-pronomineja. Viittaus siis vaihtuu muuksi pronominiksi, kun määrittely on valmis. Pronominit antavat vihjeitä siitä, mistä kuulijan tulisi referenttiä etsiä: *se*-pronominin kohdalla edellä sanotusta, *tää*-pronominin kohdalla juuri rakentumassa olevasta vuorosta (Etelämäki 2006, 98–99). Koska puhuja hallitsee omaa vuoroaan, hänellä on enemmän tietoa *tää*-pronominin referentistä (Etelämäki 2006, 154). Tällä tiedollisella epäsymmetrialla voi olla yhteys määrällisessä analyysissä havaittuun heikkoon korrelaatioon, että vieraan äänittäjän kanssa keskusteltaessa henkilöviitteisiä *tää*-pronomineja esiintyy enemmän (*Tuttuus*).

Etelämäen (2006, 116–117) mukaan pronomineja *tämä* ja *tuo* erottaa toisistaan se, että *tämä* on osoittavuuden ohella myös esittelevä, *tuo* taas pelkästään osoittava. Tämä näkyy tässäkin aineistossa siten, että toisin kuin *tää*-pronominilla esitellyt, *toi*-pronominilla keskusteluun tuodut tarkoitteet jäävät sivuhuomautuksen asemaan, eivätkä ne nouse keskeisiksi esimerkiksi kertomusten juonen kannalta. Henkilöviittauksia sisältävässä aineistossa *toi*-pronominin käyttöyhteyksiksi nousee yhtäältä kontrastin luominen ja toisaalta sopivan määrittelyn, kuten erisnimen, etsintä. Kummatkin sopivat Lauryn (1997, 53–55) esittämään käsitykseen siitä, että pronomini *tuo* ohjaa etsimään referenttiä sekä puhujan että kuulijan huomiopiirin ulkopuolelta. *Toi*-pronomini vaikuttaa tässä tarkastellun aineiston perusteella pronomineista kaikkein osoittavimmalta, ja poissa puhetilanteesta olevaan henkilöön viittaavana sen tulkinta vaatii jonkinlaisia kontekstivihjeitä. Tällaisina mahdollisesti toimiviin ilmeisiin ja eleisiin ei tämän tutkimuksen aineistossa videotallenteen puuttuessa päästä käsiksi.

6.2 VASTAUKSET TUTKIMUSKYSYMYKSIIN

6.2.1 Sosiaaliset, tilanteiset ja alueelliset tekijät

Miten pronominiinien vaihtelua selittävät puhujan ikä ja sukupuoli?

Perinteiset sosiolingvistiset muuttujat selittävät pronominiinien vaihtelua heikommin kuin tutkimusta aloittaessani oletin. Sellaisia kielenulkoisia tekijöitä, jotka selittäisivät pronominiinien *tää* ja *toi* esiintymistä, ei ainakaan tämän tutkimuksen aineistosta löydy. Myös pronominiinien *se* ja *hän* vaihtelussa, jota on aiemmin tutkittu paljon perinteisten sosiolingvististen muuttujien suhteen, kieliopilliset ja vuorovaikutukselliset tekijät vaikuttavat puhujaryhmien ominaisuuksia tärkeämmiltä. (*Yksilöt.*)

Kuten edellä luvussa 5.2 olen todennut, puhujan ikä on yhteydessä pronominiinien *se* ja *hän* käyttöön siten, että nuoret suosivat henkilöviittauksissa pronominiinien *se*, kun taas vanhin ikäryhmä käyttää eniten pronominiinien *hän*. Nuorten ja vanhojen välillä ero on selvä, mutta aineiston keski-ikäisten puhujien joukossa hajonta on suurta: keski-ikäisistä toiset eivät käytä *hän*-pronominiinien juuri lainkaan, toisilla sitä on miltei yhtä paljon kuin eniten *hän*-pronominiinien käyttävillä vanhoilla puhujilla. (*Tuttuus, Yksilöt.*)

Puhujan sukupuoli ei tämän tutkimuksen aineistossa ole tilastollisesti merkitsevä selittäjä. *Yksilöt*-osatutkimuksessa nuorten ja vanhojen miesten ryhmissä kuitenkin on vähemmän sisäistä vaihtelua kuin naisten ryhmissä. Tilanne saattaa johtua aineiston epätasaisuudesta: äänitettyjen henkilöiden joukossa miehiä on vähemmän kuin naisia ja keskusteluissa miesten puheessa esiintyy vähemmän kolmaspersoonaisia pronominiiniviittauksia henkilöihin. Syyt äänitettyjen miesten keskusteluaiheiden valintaan ja heidän erilainen tyylinsä kertoa perheestään ja ystävistään kaipaisi lisää laadullista tutkimusta: liittyykö ilmiö siihen, että äänittäjä on nuori nainen, tai siihen, että aineiston miehistä monia on äänitetty heidän vaimojensa kanssa yhteiskeskustelussa?

Onko sillä, millaisesta henkilöstä puhutaan, yhteys käytettyyn pronominiin?

Tarkasteltavista pronomineista *hän*- ja *se*-pronominiinien vaihtelussa referentin ominaisuuksilla on merkitystä. Kyselytutkimuksen perusteella kielenkäyttäjät yhdistävät *hän*-pronominiinien vahvasti normitettuun yleiskieleen ja institutionaalsiin tilanteisiin ja sitä kautta ajattelevat viittaavansa itsellensä vieraisiin henkilöihin *hän*-pronominiinilla useammin kuin tutumpiin henkilöihin. Ääniteaineiston määrällisen tarkastelun tasolla kielenkäyttäjien käsitys ei kuitenkaan pidä paikkaansa, vaan ääniteaineiston *hän*-pronominiinien jakauma on päinvastainen: *hän*-viittaukset kohdistuvat tilastollisesti merkitsevästi useammin puhujalle läheisiin referentteihin. Vieraisiin ja myös institutionaalisessa roolissa esitettäviin henkilöihin viittaa aineistossa tavallisesti *se*. Tämä *hän*- ja *se*-pronominiinien ero ei kuitenkaan liity varsinaisesti referenttien ominaisuuksiin vaan pronominiinien tehtäviin vuorovaikutuksen jäsentämisessä. Nimittäin

sekä prototyypiset rakenteellisesti logoforiset *hän*-pronominit että logoforisesta tehtävästä eläytymiseen ja tulkintaan levinneet *hän*-pronominit ovat tavallisia niissä yhteyksissä, joissa puhutaan perheenjäsenistä ja ystävistä. Vieraista ja institutionaalisista henkilöistä puhuttaessa puolestaan kerronta tapahtuu puhujan omasta näkökulmasta ja keskittyy referentin ominaisuuksien ja toiminnan tarkasteluun – jotka ovat tyypillisiä henkilöviitteisen *se*-pronominin esiintymiskonteksteja. (*Yksilöt.*)

Enemmän kuin referentin pysyvät ominaisuudet pronominin valintaan vaikuttaa se, millaisena puhuja haluaa referentin juuri meneillään olevassa keskustelukontekstissa esittää. Valituskertomuksen antagonistin ajatuksia kaiutettaessa *hän*-viittaus saa logoforisen tehtävän lisäksi lisäpontta siitä, että kielenkäyttäjien käsityksissä ”kunnioittavaa ja kohteliasta” pronominia käytetään ironisesti kuvaamaan viittauksen kohdetta omahyväiseksi ja tämän ajatuksia naurettaviksi. (*Valituskertomus.*) Demonstratiivipronomineja taas käytetään antamaan vihjeitä siitä, mistä kuulija referentin löytää. *Hän*-viittausten tapaan pronomini *se* ilmaisee, että referentti tai ainakin tulkintakehys, josta referentti löytyy, on mainittu edellä. *Tää* ja *toi* puolestaan esittelevät usein uusia referenttejä: *tää* tuo keskusteluun keskeisen referentin, jota määritellään, kun taas *toi*-viittauksen kohde ei ole meneillään olevan puhetoiminnon kannalta olennainen.

Vaikuttaako keskustelukumppanin tuttuus siihen, mitä pronomineja käytetään?

Puhujien käsitys on, että he käyttävät vieraampien ihmisten kanssa puhuesaan enemmän *hän*-pronominia kuin tuttujen. Keskusteluaineisto tukee tätä oletusta. Määrällisessä analyysissä keskustelukumppanin tuttuuden vaikutusta tarkasteltiin siten, että aineiston äänitteet jaettiin kahteen ryhmään sen mukaan, oliko keskusteluihin osallistuva äänittäjä tuttu kaikille äänitettävälle keskustelijoille ennestään vai tapasiko hän heistä jonkun äänityksen yhteydessä ensi kertaa. Aineisto on vinoutunut siten, että vanhempia puhujia on äänittänyt useammin heille vieras äänittäjä ja nuoria tuttu. *Tuttuus*-artikkelissa luokittelevalla puuanalyysillä saadaan kuitenkin selville, että äänittäjän tuttuudella ja *hän*-pronominien suhteellisella yleisyydellä on itsenäinen, aineiston vinoumasta riippumaton korrelaatio. Laadullinen analyysi paljastaa, että keskusteluissa, joissa mukana on vieras äänittäjä, *hän*-pronomineja esiintyy etenkin äänittäjälle suunnatuissa vuoroissa. Tässä käyttötavassa voidaan siis nähdä tietois-ta pyrkimystä varianttiin, jonka kielenkäyttäjät mieltävät kohteliaaksi.

Miten Kaakkois-Satakunnan nykypuhekielestä tehtävät havainnot suhteutuvat aikaisempaan tutkimukseen?

Tutkimuksen tuloksissa korostuu kielensisäisten muuttujien merkitys. Demonstratiivipronominien *se*, *tää* ja *toi* osalta tulokset tukevat aiemmin tehtyjä havain-toja vuorovaikutukseen ja keskustelupuheen kielioppiin liittyvistä ilmiöistä (mm. Laury 1997; Seppänen 1998; Etelämäki 2006). Lisäksi olen esittänyt uusia, ennen raportoi-mattomia havaintoja esimerkiksi pronominien *tää* ja *toi* kytköksistä ensimmäintoihin ja lohkeamakonstruktioihin (*Lohkeamat*) sekä pronominien *se* ja *hän* samankaltaisuu-

desta niiden anaforisen luonteen ja subjektiasemassa esiintymisen suhteen (*Subjektit*). Myös virittyneisyys on ilmiö, jota suomen kolmaspersoonaisen pronomien tutkimuksessa ei aiemmin ole noteerattu (ks. kuitenkin Siitonen 2008, 93). *Hän*-pronominin osalta tulokset korostavat logoforisuuden merkitystä, mikä antaa aihetta suhtautua kriittisesti aiempaan, puhujiin ja referentteihin keskittyneeseen tutkimukseen.

Tutkimus tuo uutta tietoa myös logoforisuudesta ja sen eri tasoista määrällisen ja laadullisen tarkastelun kautta. Isossa suomen kieliopissa logoforisuus määritellään rakenteellisesti (ISK 2004, § 1459), ja johtolauseelliset epäsuorat tai sekaesitykset osoittautuvatkin tässä aineistossa logoforisuuden ydinalueeksi. Kuten muiden kielten logoforisia pronomineja käsittelevät tutkimukset (Nau 2006; Wälchli 2015) osoittavat, logofora ilmiönä ei kuitenkaan rajoitu vain johtolauseellisiin referointeihin. Suomesakin jopa kolmannes *hän*-pronominin esiintymistä kytkeytyy muunlaiseen referointiin, eläytymiseen tai toisen käden tiedon esittämiseen (ks. Priiki tulossa). Laitisen (2005) esiin nostamaa *hän*-pronominin käyttöä viittaamassa referoidun puheen vastaanottajaan ei tässä tarkastellussa aineistossa havaita.

Edellä mainittujen seikkojen lisäksi huomion arvoista on, että pronomien *se* ja *hän* vaihtelu vaikuttaa jossain määrin erilaiselta tämän tutkimuksen aineistossa kuin aiemmissa pääkaupunkiseudun kieleen keskittyneissä tutkimuksissa (Paunonen 1995; Lappalainen 2010a): *hän*-pronominia suosivat lounaisen välimurteen puhujat eivät ole muilta kielenpiirteiltään yleiskielisiä.

Onko nykypuhujien käyttämä hän-pronominia yleiskielen vaikutusta vai lounaiseen välimurteeseen kuuluva piirre?

Nykyinen puhutun suomen *hän*-pronominia on yleiskielen normituksen ja vanhan puhekielen logoforisuuteen perustuvan systeemin synteesi. Toisessa ääripäässä ovat epäsuorassa esityksessä prototyypisessä syntaktisessa rakenteessa esiintyvät logoforiset *hän*-pronominia, joita moni puhujista ei tiedosta käyttävänsä. Toisen ääripään taas muodostavat puhujille tietoiset ja harkitut, yleiskielen normia seurailevat *hän*-viittaukset. Tämän tutkimuksen aineiston perusteella näyttää siltä, että logoforisuus on näistä vahvempi tekijä. Ihmiset, jotka käyttävät *hän*-pronominia hyvin vähän, käyttävät sitä arkipuheessa vain prototyypisissä referoinneissa. Prototyypisistä syntaktisesti logoforisista asemista *hän* leviää kaakkoissatakuntaisessa puhekielessä referentin ajatuksiin ja tunteisiin eläytymiseen sekä tämän näkökulman ilmaisemiseen. (*Yksilöt.*)

Jatkumo ääripäiden välillä pitää sisällään kuitenkin monia tapauksia, joiden määrittely selvästi logoforisuudesta tai normitetusta kielestä juontuviksi on tulkinanvaraista. *Hän*-pronominia suosivat puhujat käyttävät sekä prototyypisesti logoforisia, logoforisuuden laajenuksiksi käsitettäviä että yleiskielestä juontuvia *hän*-pronominia. Toisin kuin Paunosen (1995, 2005) tarkastelemien 1970- ja 1990-lukulaisten helsinkiläispuhujien sekä Nuolijärven (1986, 187) tarkastelemien pääkaupunkiseudulle muuttaneiden 1980-luvulla äänitettyjen henkilöiden puheessa, *hän*-

pronominin suosiminen ei satakuntalaispuhujilla ole yhteydessä muihin normitetun yleiskielen piirteisiin. *Yksilöt*-artikkelissa totean, että paljon *hän*-pronominia käyttävien satakuntalaisten puheessa esiintyy nimittäin runsaasti murrealueelle tyypillisiä, ei-yleiskielisiä äänne- ja muotopiirteitä, eivätkä *hän*-pronominit murteellisen puheen seassa vaikuta epäluontevilta. Tällä perusteella *hän*-pronominia voidaan pitää kaakoissatakuntalaisen aluepuhekielen piirteenä.

6.2.2 Kieliopilliset ja diskursiiviset tekijät

Onko jollakin tai joillakin pronomineista se, hän, tää tai toi kytkös subjektiasemaan, subjektipronominin predikaattina toimivaan kognitio-, emotio- tai puheverbiin, pronominin käyttöön tarkoitteen ensimmäisenä mainintana tai alkuun tai eteenpäin lohkeavan konstruktion pronomini-NP:nä?

Pronomineista *hän* ja *se* esiintyvät useammin subjektiasemassa kuin *tää* tai *toi*. *Hän*-pronomini esiintyy useammin kognitio- ja emotioverbien subjektina, mikä selittyy logoforisen tehtävän laajentumisella referentin ajatuksiin ja tunteisiin eläytymiseen. Puhumisverbien kanssa *hän*-pronominin korrelaatio on yllättävästi päinvastainen: niiden subjektina *hän* on muita pronomineja merkitsevästi harvinaisempi. (*Subjektit.*)

Tää ja *toi* ovat pronominiensa kokonaismäärään suhteutettuna selvästi *se*- ja *hän*-pronomineja tavallisempia sekä tarkoitteen ensimmäisenä mainintana että eteenpäin lohkeavan konstruktion pronomini-NP:nä. Näissä konteksteissa *hän* on odotusten mukaisesti harvinaisen mutta kuitenkin mahdollinen. Alkuun lohkeavien konstruktioiden pronomini-NP:iden jakauma ei poikkea ilman lohkeamakonstruktioita esiintyvien pronominiensa jakaumasta tilastollisesti merkitsevästi ainakaan tämän kohteissa aineistossa. (*Lohkeamat.*)

Miten suuren osan vaihtelusta selittää pronominin logoforinen asema eli esiintyminen referoidussa lausumassa tai se, mitä pronominia samasta tarkoitteesta edellä käytetään?

Aineiston henkilöviitteisistä *hän*-pronomineista noin kolmanneksen (31 %) selittää prototyyppinen logoforinen asema, eli ne esiintyvät puhe- tai ajatusreferaatissa, jota edeltää johtolause, ja ne ovat samaviitteisiä johtolauseen subjektin eli puhujan tai ajattelijan viittaavan ilmauksen kanssa. Prototyyppisissä logoforisissa asemassa esiintyvistä pronomineista peräti 95 % on *hän*-pronomineja. (*Subjektit.*) Prototyyppinen logoforinen asema onkin koko aineiston tasolla paras *hän* ~ *se* -vaihtelua selittävä tekijä (*Yksilöt*). Aineistossa esiintyy toki myös muuta referenttia, esimerkiksi johtolauseettomia referaatteja, joissa vaikutelma välitetystä viestistä syntyy vaikkapa ääntä muuttamalla. *Hän*-pronomineja esiintyy melko paljon myös näissä epäprototyyppisissä referaateissa. Joissakin tapauksissa kuitenkin on epävarmaa, onko lausuma

tulkittavissa yksiselitteisesti toisen puheen välittämiseksi myös silloin, jos *hän*-pronominin sijaan käytettäisiin muuta vaihtoehtoa. Tällaisten esiintymien määrällinen vertailu *se*-pronominin esiintymiin on vaikeaa.

On kuitenkin mahdollista suuntaa-antavasti arvioida erilaisten käyttötapojen osuutta *hän*-pronominin esiintymistä. Logoforisuuden laajentumaksi voidaan ensinnäkin käsittää referentin ajatusten ja tunteiden tulkinta päälauseilla, joissa predikaatti-verbinä on kognitio- tai emootioverbi. Vaikka näissä lauseissa *hän*-pronominit ovat merkitsevästi yleisempiä kuin muunlaisissa konteksteissa (*Subjektit*), kognitio- ja emootioverbit ovat kolmannen persoonan predikaatteina niin harvinaisia, että ilmiöllä ei ole juurikaan vaikutusta pronomien vaihtelun kokonaiskuvan kannalta (*Yksilöt*). Aineiston *hän*-pronomineista 6 % esiintyy joko kognitio- tai emootioverbin subjektina. Toisekseen *hän*-pronomineja esiintyy logoforisina myös sellaisissa referoinneissa, joista puuttuu johtolause, mutta kontekstin perusteella on pääteltävissä, että kyse on siitä, mitä referentti on sanonut. Tällaisia tapauksia on arvioni mukaan aineiston *hän*-pronomineista noin 10 %. Jos myös vielä yleisempi kuulopuheen ja toisen käden tiedon ilmaiseminen katsotaan logoforisuuden laajentumaksi, logoforisuudesta juontuvilla käyttötavoilla voitaneen selittää noin kaksi kolmasosaa *hän*-pronominin esiintymistä aineistossa. On kuitenkin muistettava, että osa tapauksista on tulkinnanvaraisia ja *hän*-viittauksen käytön motivaatio vaatii kattavampaa laadullista analyysiä. (Priiki tulossa.)

Virtittyneisyys eli *se*, mitä pronominia samasta tarkoitteesta käytetään edeltävässä keskustelussa, on logoforisuuden jälkeen seuraavaksi paras selittävä tekijä aineiston *hän* ~ *se* -vaihtelulle. Koko aineistossa 60 % *se*-pronomineista edeltää sama-viitteinen *se* ja 44 % *hän*-pronomineista edeltää *hän*.¹⁰ (*Yksilöt*.) Myös *toi*-pronominit ketjuuntuvat aineistossa joskus peräkkäisiksi viittauksiksi, mikä lienee yhteydessä niiden käyttöön sanahauissa (ks. luku 5.3). *Tää*-pronominit sen sijaan esiintyvät muita kolmaspersoonaisia harvemmin peräkkäisinä viittauksina. (*Subjektit*.) Etelämäki (2006, 59) on havainnut saman ilmiön jo aiemmin. Hän selittää pronominin ketjuuntumattomuuden sillä, että *tämä*-viittauksella tarkoitteesta tehdään uusi tulkinta.

6.2.3 Vuorovaikutukselliset tekijät

Millaisia erityistehtäviä kullekin pronominille on löydettävissä? Mitä pronomineilla tehdään esimerkiksi ensimmäintoina tai lohkeamakonstruktion osina?

Hän-pronominin selkein erityispiirre on logoforisuus sekä logoforisuuden laajentumaksi käsitettävät funktiot (*Valituskertomus, Yksilöt*). *Se*-pronomini taas on neutraali anaforinen pronomini. *Tää* ja *toi* toimivat tarkoitteiden esittelijöinä: *tää*-viittauksen sisältävä lausuma tuottaa viittauksen kohteesta uuden määrittelyn tai

¹⁰ Jos mukaan ei oteta logoforisissa asemassa esiintyviä pronomineja eikä sellaisia tapauksia, joissa edeltävä viittaus on jotenkin epäselvä, osuudet ovat *se*-pronominien kohdalla 64 % ja *hän*-pronominien kohdalla 41 % (*Subjektit*).

tulkinnan, *toi*-viittaus taas ilmaisee referentin löytyvän jostakin muualta kuin juuri huomion kohteena olevista aiheista sekä luo kontrastia tarkoitteen ja jonkin muun kohteen välille. Myös lohkeamarakenteiden osina ja ensimmäintoina pronomien vuorovaikutusta säätelevät erityispiirteet toimivat samalla tavalla: *se* toimii assosiativisena anaforana, *tää* määrittelee keskeistä tarkoitetta ja *toi* viittaa referenttiin, joka ei ole ennestään huomion kohteena. Näissä konteksteissa *hän*-pronomini on hyvin harvinainen, mutta aineiston muutamissa tapauksissa se näyttäisi toimivan samalla tavoin anaforisesti kuin *se*-pronomini. (*Lohkeamat.*)

Motivoituuko hän-pronominin käyttö tietyissä konteksteissa sen käytöstä normatiivisessa yleiskielessä?

Kuten edellä luvussa 5.2 totesin, aineiston *hän*-pronomien tehtävät voidaan nähdä jatkumona puhekielen logoforisesta funktiosta normitetun yleiskielen ihmistarkoitteisuuden perusteella valikoituvaan käyttöön. Näistä logoforisuus on tässä aineistossa keskeisempi käyttötapa, mutta myös yleiskielen vaikutusta on löydettävissä. Kielenkäyttäjät itse tiedostavat näistä käyttötavoista vain yleiskielen vaikutuksesta juontuvan käytön, jota he kyselyvastauksissa kuvaavat kohteliaaksi. Voidaan siis ajatella, että osa puhujista valitsee tietoisesti tietyissä konteksteissa *se*-viittauksen sijaan pronomien *hän*. (*Tuttuus.*)

Keskustelukatkelmista löytyy esimerkkejä *hän*-pronomineista, joiden esiintymistä logoforisuus ei selitä laajimminkaan käsitettynä. Tällaisia käyttöjä esiintyy enemmän silloin, kun keskustelussa on mukana vieras äänittäjä, ja erityisesti tälle äänittäjälle suunnatuissa taustoittavissa ja selittäväissä vuoroissa. Nuorilla puhujilla aineistossa ei tutujen kesken esiinny poissa puhetilanteesta olevaan henkilöön viittaavia ei-logoforisia *hän*-pronomineja, mutta osa keski-ikäisistä ja vanhemmista puhujista käyttää *hän*-pronominia silloin tällöin myös niissä keskusteluissa, joissa kaikki osallistujat ovat tuttuja keskenään. Näissä tapauksissa referenttiin tai keskustelukontekstiin liittyy jotakin, mikä vaatii hienotunteisuutta. Yleiskielisestä käytöstä juontuvaa *hän*-pronominia käyttämällä voidaan esimerkiksi pehmentää referenttiin kohdistuvaa arvostelua tai välttää se, että *se*-pronomien käyttö voitaisiin tietyssä kontekstissa tulkita referentin arvoa tai ihmisyttä vähätteleväksi. (*Tuttuus.*)

Kielenkäyttäjät itse ajattelevat myös *hän*-pronomien negatiivisen käytön juontuvan ironian kautta yleiskielen ”kohteliaasta” käytöstä, mutta ainakin tämän tutkimuksen aineistona olevassa valituskertomuksessa kertomuksen pahantekijään viittaavat *hän*-pronominit selittyvät pitkälti logoforisen funktion laajentumisena. Koska puhujat eivät tiedosta logoforista käyttöä ja sen yhteyttä ironiseen kaiuttamiseen, mutta *hän*-pronomien esiintyminen negatiivisissa yhteyksissä on monille tuttua, voi negatiivinen *hän* kenties irtaantua logoforisesta käytöstä kokonaan ja muuttua puhujien käsitysten mukaiseksi standardivariantin ironisoinniksi. (*Valituskertomus.*)

Miten hän-pronominin logoforinen funktio näkyy vuorovaikutuksessa?

Prototyypin logofora on rakenteellinen ilmiö: tyypillisessä epäsuorassa esityksessä alkuperäiseen puhujaan viittaavana pronomina on miltei aina *hän*, vaikka kontekstin perusteella viittaus olisi täysin ymmärrettävä myös *se*-pronomina käyttäen. Logoforisten pronomien kehittymisen syy on kuitenkin vuorovaikutukseen perustuva, kuten luvussa 3 olen esitellyt: tavallisista kolmannen persoonan pronominista poikkeavat logoforiset muodot pitävät erillään todellisen puhetilanteen ja kerrotun tilanteen rooleja ja säätelevät tulkintoja siitä, mikä on puhujan omaa käsitystä ja mikä toisen käden tietoa. Kun tehtävä on kieliopillistunut, logoforista pronomina käytetään, vaikka referointi osoitetaan myös muilla keinoilla ja tulkinta on kontekstin perusteella yksiselitteinen. Epäprototyypisemmissä referoinneissa logofora on vuorovaikutuksen kannalta olennaisempi: se on yksi keino ilmaista, että kyseessä on nimienomaan jonkun muun kuin puhujan itsensä esittämä käsitys (*Valituskertomus, Yksilöt*). Laveimmillaan *hän*-pronomini tuo puheeseen vain kuulopuheen sävyä ja etäännyttää tarinaa kertojasta.

6.2.4 Puhujien käsitykset

Mitä pronomien vaihtelun ilmiöitä kielenkäyttäjät tiedostavat, mitä eivät? Miten kielenkäyttäjien käsitykset vastaavat keskusteluaineistosta tehtäviä havaintoja?

Kielenkäyttäjät ovat hyvin tietoisia normitetun yleiskielen ja normittamattoman puhutun kielen välisestä erosta kolmannen persoonan pronominin käytössä: epävirallisessa puheessa henkilöihin viittaa yleensä *se*, kirjoitetussa kielessä tulee käyttää *hän*-pronomina. Puhujat tiedostavat käyttävänsä yleiskielisiä muotoja esimerkiksi asiointitilanteissa. (*Yksilöt*.)

Monilla on ristiriitainen suhde pronominiin *hän*: yleiskielen mukaisen pronominin käyttäminen koetaan toisaalta paremmaksi kielenkäytöksi kuin ihmiseen viittaaminen *se*-pronominilla, toisaalta juuri yleiskieleen kuulumisen takia *hän*-pronomina pidetään myös etäisenä ja jäykkänä ilmauksena. Toista puolta *hän*-pronominin tehtävistä eli logoforista käyttöä ja sen laajentumia kielenkäyttäjät eivät juuri tiedosta. Puhujat voivat kertoa viittaavansa ihmisiin arkipuheessa aina *se*-pronomina käyttäen mutta saattavat kuitenkin käyttää prototyypisissä logoforisissa asemissa säännöllisesti *hän*-pronomina. (*Yksilöt*.) Vuorovaikutuksen ilmiöistä kielenkäyttäjät tunnistavat *hän*-pronominin käytön ironisen kaiutuksen merkinä. Tällaiset esiintymät erotetaan tavallisista *hän*-pronominista ”äänensävyn” tai ”painotuksen” eli prosodisten piirteiden ja äänenlaadun muuttamisen kautta. Puhujat kuitenkin tulkitsevat ironian syntyvän normitetun kielen variantin käytöstä puheessa eivätkä havaitse ilmiön yhteyttä kertomuksen roolien säätelyyn. (*Valituskertomus*.)

Yleinen kielenkäyttäjien käsitys on, että *hän*-pronomina käytetään, kun puhutaan joko vieraan ihmisen kanssa tai vieraasta ihmisestä. Näistä käsityksistä vain

ensimmäinen pitää paikkansa ääniteaineiston määrällisen tarkastelun tuloksissa: keskusteluissa, joissa äänittäjä on vieras, *hän*-pronomineja esiintyy enemmän (*Tuttuus*). Referentin ominaisuuksien yhteys käytettyyn pronominiin on päinvastainen kuin kielenkäyttäjien käsityksissä: vieraisiin referentteihin viittaa tavallisesti *se*. Referentteihin liittyvät käyttötavat ovat kytköksissä logoforisuuden laajentumiin ja siihen, mitä keskustelukontekstissa tapahtuu: tuttujen ihmisten ajatuksiin on helpompi eläytyä, kun taas vieraita tarkkaillaan puhujan omasta näkökulmasta. (*Yksilöt*.)

Mikä kielenkäyttäjien raportoima ”ironinen hän” oikeastaan on?

Muutamissa aiemmissa tutkimuksissa (Hakulinen & Laitinen 2008, 176, ala- viite 17; Siitonen 2008, 104, 2016, 389) on raportoitu kielenkäyttäjien käsityksiä, että *hän*-pronominia on mahdollista käyttää myös ironisesti. Tällaisesta käytöstä kertovat myös monet tämän tutkimuksen lomakekyselyn vastaajat (*Valituskertomus*). Kielellinen ironia syntyy, kun viestistä tehdään tarkoituksella monitulkintainen ja ristiriitainen. Esimerkiksi negatiivinen suhtautuminen ilmaistaan tilanteessa liiallisen kohteliaisiin sanamuotoihin. (Jorgensen, Miller & Sperber 1984, 112; Muikku-Werner 2012, 15–18.) Vastaanottajalle tarjotaan vihjeitä siitä, että puhuja ei oikeasti tarkoita sananmukaisesti sitä, mitä sanoo – vaan puhuu jonkun toisen äänellä ja välittää samalla suhtautumista alkuperäiseen sanomaan ja sen tuottajaan. *Hän*-pronomini on yksi keino säädellä kertomuksessa esiintyvien henkilöiden rooleja, mikä on luonteva laajennos sen tehtävälle logoforisena pronomininä. Ironisessa kaiuttamisessa *hän*-pronominin käyttöön yhdistyy usein äänenlaadun muuttaminen ja kohosteinen prosodia, mikä selittää kielenkäyttäjien käsitykset ”äänensävystä” ja ”painotuksesta” olennaisina ironisen tulkinnan muodostumisessa. (*Valituskertomus*.)

6.2.5 Muuttujien yhteisvaikutus ja menetelmät

Millaisia keskinäisiä korrelaatioita tarkasteltavilla muuttujilla on?

Aineistossa on monia vinoumia, mitkä aiheutuvat esimerkiksi siitä, että juuri toivotun kaltaisia henkilöitä ei välttämättä löydy äänitettäväksi tasapuolisesti eivätkä ihmiset puhu samanlaisista aiheista samoja muotoja käyttäen. Tällaiset pulmat ovat varsin tavallisia ei-kokeellista aineistoa käytettäessä. Aineisto on vinoutunut esimerkiksi siten, että aineiston vanhoja puhujia on äänittänyt useammin heille vieras äänittäjä (*Tuttuus*), aineiston keski-ikäisten joukossa on vain yksi mies, äänitteissä puhuvat miehet tuottavat naisia selvästi vähemmän kolmaspersoonaisia henkilöön viittaavia pronomineja, vanhat puhujat puhuvat useammin vanhoista ihmisistä ja nuoret nuorista ja aineiston institutionaaliset referentit ovat tavallisesti keski-ikäisiä (*Yksilöt*). Käytetyt tilastolliset menetelmät on valittu siten, että aineistoa voidaan vinoumista huolimatta tarkastella. Esimerkiksi *Tuttuus*-artikkelissa selviää, että huolimatta siitä, että vanhoja puhujia on äänittänyt useammin vieras äänittäjä ja vanhat muutenkin käyttä-

vät *hän*-pronominia nuorempia enemmän, kaikissa ikäryhmissä *hän*-pronomineja esiintyy vieraan äänittäjän kanssa enemmän, eli tuttuuden ja pronominin yhteys ei johdu vain aineiston vinoumasta.

Lohkeamat-artikkelissa tarkastellaan pronomien yhteyttä sekä tarkoitteen ensimmäisiin mainintoihin että eteenpäin lohkeaviin konstruktioihin. Näillä tekijöillä ilmenee myös vahva keskinäinen yhteys, mikä tuottaa uutta tietoa lohkeama-konstruktioiden käytöstä keskustelupuheessa. *Yksilöt*-artikkelissa puolestaan selviää, että erilaisissa puhujaryhmissä painottuvat eri tekijät, kun tarkastellaan pronomien *se* ja *hän* vaihtelua. Niillä puhujilla, jotka käyttävät *hän*-pronominia hyvin vähän, logoforisuus on ylivoimaisesti tärkein *hän*-pronominin esiintymistä ennustava tekijä: *hän*-pronominit ovat harvinaisia mutta ne ovat lähes aina logoforisia. Paljon *hän*-pronominia käyttävillä logoforisuuden merkitys heikkenee, sillä *hän*-pronomineja esiintyy paljon myös muissa kuin selvästi logoforisissa konteksteissa. Tällöin merkittäviksi nousevat myös referentin ominaisuuksiin liittyvät tekijät.

Vaikuttavat pronomien vaihteluun vahvemmin kielenulkoiset vai -sisäiset tekijät?

Tutkimuksessa ei löydy luotettavaa näyttöä siitä, että *tää*- ja *toi*-pronomineilla olisi kytköksiä kielenulkoisiin muuttujiin. Tämä tulos ei yllätä, sillä aikaisemmassa tutkimuksessa demonstratiivien eroja on tarkasteltu joko viittaussuhteiden rakentumisen tai vuorovaikutuksen kannalta. Tulokset siis vahvistavat aiempien tutkimusten näkökulman relevantiksi. Heikkoja korrelaatioita kuitenkin löytyy siihen suuntaan, että vanhemmat puhujat käyttävät pronomineja *tää* ja *toi* henkilöihin viittaamassa nuoria enemmän ja että *tää*-pronominia esiintyy enemmän vieraan henkilön kanssa keskusteltaessa ja *toi*-pronominia tuttujen kesken. Nämä ilmiöt selittynevät äänitteisiin tallentuneilla erilaisilla keskustelutoiminnoilla ja vaatisivat laajemman aineiston laadullista tarkastelua. (*Tuttuus, Yksilöt.*)

Koska *hän*- ja *se*-pronomien vaihtelua on aiemmin tutkittu paljon sosiolingvististen muuttujien kautta, lähtöoletuksena oli, että niiden vaihtelussa puhujan ja referentin ominaisuuksilla olisi vahva merkitys. Onkin yllättävää, että prototyyppisen logoforisen aseman lisäksi myös toinen kielen rakenteeseen ja viittaussuhteisiin liittyvä tekijä, virittyneisyys, vaikuttaa pronomien vaihteluun vahvemmin kuin yksikään tarkastelluista kielenulkoisista tekijöistä. Lisäksi yksilöiden väliset erot ovat merkittävämpiä kuin ryhmien väliset. (*Yksilöt.*)

Miten tilastollisilla monimuuttujamenetelmillä voidaan mitata pronomien vaihteluun kytkettyjen tekijöiden vaikutusta, kuten hän-pronominin yhteyttä eläytymiseen, tulkintaan ja referointiin?

Tässä tutkimuksessa tilastolliset monimuuttujamenetelmät, päätöspuu ja satunnaismetsä, auttavat toisaalta todentamaan aiempia laadullisia havaintoja, toisaalta kyseenalaistamaan aiemmin esitettyjä käsityksiä. Tulokset osoittavat, että pronominia *hän* todellakin käytetään eläytymisen ja tulkinnan pronomina, kuten Siitonen (2008) on esittänyt, sillä *hän* esiintyy tilastollisesti merkittävästi useammin kognitiota tai

emootiota ilmaisevan verbin kuin muun verbin subjektina. Sen sijaan *hän* ei tässä aineistossa esiinny erityisen usein johtolauseissa, kuten Ylikahri (1996) on ehdottanut. Tilastollisen analyysin perusteella *hän* itse asiassa on puhumisverbin subjektina merkittävästi harvinaisempi kuin muissa asemissa. Tilastollinen tarkastelu osoittaa myös, että toisin kuin normitetussa kirjakielessä (ks. esim. Varteva 1998; Kaiser 2005), pronomien *hän* ja *tämä* vaihtelu ei puhekielessä ole kytköksissä edellisen viittauksen lauseasemaan. Toisaalta *tämä*-pronominin kohdalla vahvistuu se Etelämäen (2006, 59) havaitsema ilmiö, että *tämä* ei muodosta samanlaisia referentiaalisia ketjuja kuin muut kolmaspersoonaiset pronominit. (*Subjektit.*)

Yksittäisten korrelaatioiden lisäksi tilastolliset monimuuttujamenetelmät auttavat tässä tutkimuksessa rakentamaan kuvaa siitä, kuinka suuria vaikutuksia erilaisilla tekijöillä vaihteluun on suhteessa toisiinsa. Tässä tutkimuksessa odotuksenmukaisesti *hän*-pronominin esiintymistä ennustaa parhaiten prototyyppinen logoforinen asema, mutta yllättävää on, että virittyneisyys on tekijöistä toiseksi tärkein ja että paljon tutkitut sociolingvistiset muuttujat selittävät vaihtelua melko huonosti (*Yksilöt*). *Tää*- ja *toi*-pronominien esiintymistä ennustavista tekijöistä ei aiemman määrällisen tutkimuksen puuttuessa ollut ennako-odotuksia: tuloksissa kuitenkin ei yllätä, että tärkeimmät tekijät ovat kielen rakenteeseen liittyviä (*Subjektit, Lohkeamat*) ja puhujien taustatekijöillä ei ollut merkitystä.

Miten määrällisen ja laadullisen tarkastelun menetelmät toimivat yhdessä? Millaisia ilmiöitä kumpikin lähestymistapa voi tutkia?

Tutkimuksen tulokset osoittavat, että määrällisen ja laadullisen tarkastelun menetelmät täydentävät toisiaan ja niitä kannattaa käyttää yhdessä. Kvantitatiivisella analyysillä saadaan tietoa suurista linjoista ja tendensseistä sekä sellaisista ilmiöistä, joita on mahdollista rajata ja laskea. Kvalitatiivista analyysiä taas tarvitaan ensinnäkin siihen, että ennen määrällisen tarkastelun toteuttamista arvioidaan, mitä tekijöitä siihen kannattaa ottaa mukaan. Toisekseen laadullinen analyysi on olennainen määrällisten tulosten kriittisessä arvioinnissa: yksittäistä lausumaa laajempaan keskustelukontekstiin palaaminen paljastaa, ovatko tiettyyn luokkaan määrällisessä analyysissä osuvat tapaukset oikeasti samanlaisia, mitä kontekstissa todella tapahtuu ja mitä muuta havaittuun korrelaatioon kytkeytyy.

Kuten olen edellä todennut, tilastolliset menetelmät ovat osoittautuneet hyödyllisiksi. Tutkimuksen tulokset kuitenkin kuvastavat myös sitä, että määrällinen analyysi yksinään ei riitä luomaan kattavaa kuvaa niin monisyisestä ilmiöstä kuin kolmaspersoonaisen pronomien vaihtelu. Tilastollinen tarkastelu onnistuu, jos muuttujat, joiden vaikutusta halutaan tutkia, ovat sillä tavalla yksinkertaisia ja yksiselitteisiä, että esiintymämääriä ja eri pronomien frekvenssejä erilaisissa konteksteissa on mahdollista luokitella, laskea ja vertailla. Esimerkiksi *hän*-pronominin logoforisuuden laajentumien tarkastelu osoittautuu tässä mielessä hankalaksi. Myös *tää*- ja *toi*-pronominien vaihtelun tarkastelussa vasta laadullinen analyysi nostaa olennaiset erot

esiin: kvantitatiivisen tarkastelun perusteella pronominit vaikuttavat keskenään viritetyneisyyttä lukuun ottamatta samanlaisilta.

Mitä uutta vuorovaikutussosiolingvistinen näkökulma tuo aluepuhekielten ja pronominiinien tutkimukseen?

Tilastollisia menetelmiä hyödyntävä tutkimukseni palauttaa määrällistä painotusta myös siihen kotimaiseen sosiolingvistiikan osa-alueeseen, jossa vuorovaikutuksellisiin tekijöihin kiinnitetään huomiota. Tutkimukseni tekee kotimaiselle yleisölle tutummiksi uudehkoja monimuuttujamenetelmiä ja havainnollistaa, millaista aineistoa niillä voidaan tutkia ja millaisia yhteyksiä niiden avulla voidaan havaita. Tutkimukseni tuloksissa kielioppiin ja vuorovaikutukseen liittyvien tekijöiden merkitys korostuu, vaikka aiempi etenkin *hän-* ja *se-*pronomineja koskeva tutkimus on keskittynyt puhujien ja referenttien ominaisuuksiin liittyviin tekijöihin. Monimenetelmäisellä otteella saadut tulokset puhuvat myös sen puolesta, että keskusteluaineiston ja puhujien asenteiden tutkimus yhdessä on hedelmällinen lähestymistapa. Tulokset nostavat esiin kansanlingvististen kyselytutkimusten kriittistä tarkastelua: niitä ei pidä nähdä kuvauksena todellisesta kielenkäytöstä, sillä tämän tutkimuksen tuloksissa puhujien käsitykset ovat osittain täysin päinvastaisia kuin keskusteluaineistosta tehdyt määrälliset havainnot. Aiheena etenkin pronominiinien *se* ja *hän* vaihtelu vaikuttaa kielenkäyttäjille helpolta käsittää, ja heillä onkin siitä paljon sanottavaa. Tästä huolimatta se osa vaihtelusta, josta kielenkäyttäjät ovat tietoisia, on vain pieni osa kokonaiskuvasta.

6.3 MITÄ SEURAAVAKSI?

Tutkimusaihetta on pakko rajata, ja tästä syystä olen joutunut jättämään monia kiinnostavia kolmaspersoonaisen pronominiinien vaihteluun kytkeytyviä seikkoja tarkastelematta tässä tutkimuksessa. Välillä aiheeseen perehtyminen on kirvoittanut jopa enemmän uusia kysymyksiä kuin tuonut vastauksia. Joidenkin ilmiöiden tarkasteluun tässä käsitelty aineisto on osoittautunut liian suppeaksi tai muuten epäsopivaksi. Esimerkiksi läsnä olevaan henkilöön kolmaspersoonaisilla pronomineilla viittaamisen tarkastelu kaipaisi videotallennettua aineistoa osallistujien katseiden ja eleiden selvittämiseksi. Tämä tutkimus voi kuitenkin tarjota mallin ja vertailukohdan, jos halutaan esimerkiksi täydentää Seppäsen (1998) läsnäolijaan viittaamista koskevaa tutkimusta selvittämällä, millaisia määrällisiä eroja tilastolliset menetelmät voisivat paljastaa puhetilanteessa läsnä tai siitä poissa oleviin referentteihin viittaamisen välillä.

Suuri seuraava askel olisi selvittää, miten kaakkoissatakuntalainen puhekieli vertautuu muiden alueiden nykypuheeseen. Onko logoforisuuden laajeneminen yhtä yleistä muissa murteissa vai rajoittuuko *hän-*pronomini vähän sitä käyttävissä murteissa tiukasti vain prototyyppisiin logoforisiin asemiin? *Hän-*pronominiin esiintymistä on vanhojen aineistojen perusteella pidetty vahvasti aluemurteisiin kytkeytyvänä.

Mikä on nykykielen tilanne? Tässä tutkimuksessa käytetyt tilastolliset menetelmät soveltuvat mainiosti myös murteiden välisten erojen tarkasteluun: sekä päätöspuuhun että satunnaismetsään olisi sopivassa aineistossa mahdollista lisätä selittäväksi tekijäksi myös puhujan asuin- tai syntymäpaikka. Pitämällä muut, tässä tutkimuksessa merkitseviksi havaitut tekijät mukana analyysissä samalla saataisiin tietoa pronomien käytön eroista. Ovatko esimerkiksi kaakkoismurteiden *hää* ja *tuo* käyttökonteksteiltaan samanlaisia kuin lounaisen välimurteen *hän* ja *toi*? Jatkossa tilastolliseen *hän*- ja *se*-pronominien erojen tarkasteluun kannattaisi ottaa muuttujiksi myös lauseen aikamuoto ja mahdolliset muut lausumassa esiintyvät deiktiset elementit, joiden avulla voitaisiin löytää laskennallisia yhteyksiä epätyypillisempiin referoinnin keinoihin. Samankaltaista määrällisen ja laadullisen tarkastelun yhdistävää tutkimusotetta voisi soveltaa myös logoforisuuden tyypologiseen tarkasteluun selvittämällä systemaattisesti, millaiset kontekstipiirteet yhdistävät ja erottavat Suomen lähialueilla tavattavien logoforisten ja refleksiivisten pronomien käyttöä eri kielissä ja murteissa ja mitkä näistä piirteistä ovat tavallisia, mitkä marginaalisia.

Pronominien *tää* ja *toi* osalta aineisto osoittautui tietyissä kohdin liian piekiksi. Avoimeksi jäi kysymys, löytyisikö tässä tutkimuksessa havaituille heikoille korrelaatioille vahvistusta isommasta aineistosta. Onko sattumaa, että vanhoilla puhujilla pronomineja *tää* ja *toi* esiintyy enemmän kuin nuorilla ja että vieraan henkilön kanssa keskusteltaessa käytetään *hän*-pronominin ohella enemmän myös *tää*-pronominia, vai löytyisikö ilmiöille selitystä keskustelukäytäntöjen erosta?

Erilaisten referenttien – keskeisten ja epäolennaisten, uusien ja ennalta tutujen, samaistuttavien ja tarkkailtavien – kuljettaminen keskustelussa näyttää tutkimuksen laadullisen analyysin tulosten perusteella kiinnostavalta tarkastelun kohteelta, johon tämän tutkimuksen puitteissa ei ole ollut tilaa syventyä riittävästi. Jatkotutkimus viittauksista esimerkiksi erilaisissa kertomuksissa esiintyviin henkilöreferentteihin voisi ottaa huomioon myös muut viittaamisen keinot kuin mitä tässä on tarkasteltu: anaforisen nollan, erisnimet ja muut leksikaaliset kuvaukset. Miten puhujat näillä keinoin rakentavat viittauksia mahdollistaen tarkoitteen tunnistamisen mahdollisimman minimaalisen ilmauksen avulla (ks. esim. Stivers 2007) ja millainen on suomen neljän kolmaspersoonaisen henkilöviitteisen pronominin rooli tässä systeemissä?

Virittyminen, joka tässä on käsitelty hyvin rajallisesti vain samaviitteisten pronominilekseemien välillä mutta joka siinä osoittautuu varsin keskeiseksi ilmiöksi, tarjoaa aihetta useille määrällisille ja laadullisille tutkimuksille. Kolmaspersoonaisen pronomien virittymiseen kytkeytyy esimerkiksi kysymys siitä, miten substantiivilausekkeessa määräisenä artikkelina tai demonstratiivitarkenteena käytetty pronomini vaikuttaa seuraaviin viittauksiin – seikka, jonka Siitonen (2008, 93) on lyhyesti nostanut esiin. Avoimeksi jäivät vielä kysymykset, ovatko virittymisen kannalta olennaisia nimenomaan viittaukset samaan tarkoitteeseen, viittaukset samankaltaisiin tarkoitteisiin, esimerkiksi henkilöihin, vai ylipäätään keskustelussa esiintyvät pronominit. Entä

miten virittyminen toimii silloin, kun keskustelussa on useita kilpailevia referenttejä, jotka voivat sekoittua keskenään?

Tässä tutkimuksessa olen tarkastellut vain yksiköllisiä pronomineja. Tämän rajauksen syynä on ollut se aiemmissa tutkimuksissa (Nuolijärvi 1986a, 180–181; Paunonen 1995, 171; Lappalainen 2010a, 287; Kurki ym. 2011, 95) esitetty havainto, että yksiköllinen *hän* ja monikollinen *he* eivät ole frekvenssiltään verrattavissa: yksiköllinen *hän* on monikkomuotoa paljon tavallisempi. Tutkimukseni voi toimia mallina ja vertailukohtana monikkomuotoihin keskittyvälle tarkastelulle. Onko yksikön ja monikon ero ruotsin kielen vaikutusta, kuten Paunonen (1995, 175) spekuloi? Löytyisikö yksikön ja monikon erolle tilastollisin menetelmin selitystä lausekontekstista, esimerkiksi verbin taivutuksen vaihtelusta (*ne menee* vs. *he menevät*)? Millaiset ovat pronomien *tää* ja *nää* sekä *toi* ja *noi* suhteet?

Olen rajannut tarkastelun ulkopuolelle myös pronomien erilaisten äänteellisten varianttien erot, sillä esiintymiä on liian vähän niiden systemaattiseen tarkasteluun. Vaikka aineistossa on viitteitä siihen suuntaan, että sekä *tua*-variantin että pidemmän *tämä*-muodon käyttö on kytköksissä puhujan ikään, on mahdollista, että niillä puhujilla, joilla pronomineissa on lekseemitasolla äänteellistä vaihtelua, variantit esiintyvät erilaisissa konteksteissa. Voisiko esimerkiksi viron kielessä olevaa vastaavanlaista pitkän ja lyhyen muodon vaihtelua (*tema* ja *ta*, ks. R. Pajusalu 1995) muistuttavasti yleiskielen mukainen *tämä* esiintyä painollisemmissa asemissa kuin pikapuheumuoto *tää*? Entä mikä on pronomien *toi* ja sen äänteellisten varianttien suhde muotojen partikkelimaiseen käyttöön (esim. *tua noi*)?

LÄHTEET

- Agha, Asif 2007: *Language and social relations*. Studies in the social and cultural foundation of language 24. Cambridge University Press.
- Auer, Peter 1992: Contextualization revisited. Peter Auer & Aldo di Luzio (toim.), *The contextualization of language*, 39–54. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- von Becker, Reinhold 1824: Finsk grammatik. Bibel-sällskapets tryckeri, Åbo. Kalevi Wiik (toim.) 1987, SWK eli Suomen Wanhat Kieliovit 1–10 [1649–1898]. Näköismoniste. Turun yliopisto.
- Bergsland, Knut 1994: *Sydsamisk grammatikk*. 2. utgave. Davvi Girji, Karasjok.
- Beronka, Johan 1922: *Syntaktiske iagttagelser fra de finske dialekter i Vadsø og Porsanger*. Kommission hos Jakob Dybwad, Kristiania.
- Bhat, Shankara 2004: *Pronouns*. Oxford University Press.
- Bock, Kathryn & Griffin, Zeni 2000: The persistence of structural priming: transient activation or implicit learning. *Journal of Experimental Psychology: General* 129 (2), 177–192.
- Bockgård, Gustav & Nilsson, Jenny 2011: Dialektologi möter interaktionsforskning. En introduktion till interaktionell dialektologi. Gustav Bockgård & Jenny Nilsson (toim.), *Interaktionell dialektologi*, 7–50. Författarna och Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- Breiman, Leo 2001: Random forests. *Machine learning* 45 (1), 5–32.
- Breiman, Leo, Friedman, Jerome, Olshen, Richard & Stone, Charles 1984: *Classification and regression trees*. Wadsworth & Brooks / Cole Advanced Books & Software, Monterey.
- Brown, Penelope 2007: Principles of person reference in Tzeltal conversation. Nick Enfield & Tanya Stivers (toim.): *Person Reference in Interaction*, 172–202. Language, culture & cognition 7. Cambridge University Press.
- Brown, Penelope & Levinson, Stephen 1987: *Politeness. Some universals in language usage*. Studies in Interactional Sociolinguistics 4. Cambridge University Press.
- Campbell-Kibler, Kathryn 2007: Accent, (ING) and the social logic of listener perceptions. *American speech* 82 (1), 32–64.
- Collan, Fabian 1847: Finsk språklära. Kalevi Wiik (toim.) 1987, SWK eli Suomen Wanhat Kieliovit 1–10 [1649–1898]. Näköismoniste. Turun yliopisto.
- Couper-Kuhlen, Elizabeth & Selting, Margret 2001: Introducing interactional linguistics. Margret Selting & Elizabeth Couper-Kuhlen (toim.): *Studies in interactional linguistics*, 1–22. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Culpeper, Jonathan 2011: Politeness and impoliteness. Karin Aijmer & Gisle Andersen (toim.), *Sociopragmatics*, 391–436. Handbooks of Pragmatics 5. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Culy, Christian 1997: Logophoric pronouns and point of view. *Linguistics* 35, 845–859.
- Daelemans, Walter, Berck, Peter & Gillis, Steven 1997: Data mining as a method for linguistic analysis. Dutch diminutives. *Folia Linguistica* 31, 57–75.
- Diessel, Holger 1999: *Demonstratives. Form, function and grammaticalization*. John Benjamins, Amsterdam.

- Dixon, Robert 2003: Demonstratives. A cross-linguistic typology. *Studies in Language* 27 (1), 61–112.
- Dubois, Sylvie & Sankoff, David 2001: The variationist approach toward discourse structural effects and socio-interactive dynamics. Deborah Schiffrin, Deborah Tannen & Heidi Hamilton (toim.), *The handbook of discourse analysis*, 282–303. Blackwell, Oxford.
- Eckert, Penelope 2008: Variation and the indexical field. *Journal of Sociolinguistics* 12 (4), 453–476.
- 2012: Three waves of variation study. The emergence of meaning in the study of sociolinguistic variation. *Annual Review of Anthropology* 41, 87–100.
- Eddington, David 2010: A comparison of two tools for analyzing linguistic data. Logistic regression and decision trees. *Italian Journal of Linguistics* 22 (2), 265–286.
- Eddington, David & Lachler, Jordan 2006: A computational analysis of Navajo verb stems. Sally Rice & John Newman (toim.), *Empirical and experimental methods in cognitive/functional research*. Conceptual structure, discourse, and language series. CSLI, Stanford.
- Eelen, Gino 2001: *A critique of politeness theories*. St. Jerome, Manchester.
- Ernestus, Mirjam & Baayen, Harald 2003: Predicting the unpredictable. Interpreting neutralized segments in Dutch. *Language* 79 (1), 5–38.
- 2004: Analogical effects in regular past tense production in Dutch. *Linguistics* 42 (5), 873–903.
- Etelämäki, Marja 2006: *Toiminta ja tarkoite. Tutkimus suomen pronominita tämä*. SKS, Helsinki.
- 2009: The Finnish demonstrative pronouns in light of interaction. *Journal of Pragmatics* 41, 25–46.
- Finelius, G. A. 1845: Finsk språklära för lägre elementar-skolor. Kalevi Wiik (toim.) 1987, SWK eli Suomen Wanhät Kielipit 1–10 [1649–1898]. Näköismoniste. Turun yliopisto.
- Forsberg, Hannele 2006: Modaalinen tuo. Taru Nordlung, Tiina Onikki-Rantajääskö & Toni Suutari (toim.), *Kohtauspaikkana kieli. Näkökulmia persoonaan, muutokseen ja valintoihin*. 80–105. SKST 1078. SKS, Helsinki.
- Forsman Svensson, Pirkko 2016: Virtuaalinen vanha kirjasuomi -verkkomateriaali. Päivitetty huhtikuussa 2016. <http://www.helsinki.fi/vvks/>
- Goffman, Erving 1974: *Frame analysis. An essay on the organization of experience*. Northeastern University Press, Boston.
- 1981: *Forms of Talk*. University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Goodwin, Charles & Heritage, John 1990: Conversation analysis. *Annual review of anthropology* 19, 283–307.
- Gries, Stefan 2009: *Statistics for linguistics with R. A practical introduction*. De Gruyter Mouton, The Hague.
- Gumperz, John 1982: *Discourse strategies*. Studies in interactional sociolinguistics 1. Cambridge University Press.
- 1992: Contextualization revisited. Peter Auer & Aldo di Luzio (toim.), *The contextualization of language*, 39–54. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- 2001: Interactional sociolinguistics. A personal perspective. Deborah Schiffrin, Deborah Tannen & Heidi Hamilton (toim.), *The handbook of discourse analysis*, 215–228. Blackwell, Oxford.

- Günthner, Susanne 1997: Complaint stories. Constructing emotional reciprocity among women. Helga Kotthoff & Ruth Wodak (toim.), *Communicating gender in context*, 170–218. Pragmatics & Beyond. New series 42. John Benjamins, Amsterdam.
- 1999: Polyphony and the 'layering of voices' in reported dialogues. An analysis of the use of prosodic devices in everyday reported speech. *Journal of Pragmatics* 31, 685–708.
- Haakana, Markku 2005: Sanottua, ajateltua ja melkein sanottua. Puheen ja ajatusten referointi valituskertomuksissa. Markku Haakana & Jyrki Kalliokoski (toim.), *Referointi ja moniäänisyys*, 114–149. Tietolipas 206. SKS, Helsinki.
- Hakulinen, Auli 1990: Kuka puhuu kertomuksessa eli naisten kutsut. *Naistutkimus – Kvinnoforskning* 1/1990, 4–19.
- Hakulinen, Auli & Laitinen, Lea 2008: Anaforinen nolla. Kielioppeja ja affekteja. *Virittäjä* 112, 162–185.
- Hanks, William 1990: *Referential Practice. Language and Lived Space among the Maya*. The University of Chicago Press.
- 1992: The indexical ground of deictic reference. Alessandro Duranti & Charles Goodwin (toim.), *Rethinking context. Language as an interactive phenomenon*. 43–76. Cambridge University Press.
- Haugh, Michael 2004: Revisiting the conceptualisation of politeness in English and Japanese. *Multilingua – Journal of cross-cultural and interlanguage communication* 23 (1–2), 85–109.
- Helasvuo, Marja-Liisa 1991: Velipojalta kuultua: kuinka aikamuodot jäsentävät kertomusta? Lea Laitinen, Pirkko Nuolijärvi & Mirja Saari (toim.), *Leikkauspiste*, 77–86. SKS, Helsinki.
- Helasvuo, Marja-Liisa & Kyröläinen, Aki-Juhani 2016: Choosing between zero and pronominal subject: modeling subject expression in the 1st person singular in Finnish conversation. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 12 (2), 263–299.
- Helmbrecht, Johannes 2004: Personal pronouns – Form, function, and grammaticalization. Habilitationsschrift. University of Erfurt.
- Heritage, John 1984: A change-of-state token and aspects of its sequential placement. J. M. Atkinson & John Heritage (toim.), *Structures of Social action*, 299–345. Cambridge University Press.
- Hirsjärvi, Sirkka & Hurme, Helena 2001: *Tutkimushaastattelu. Teemahaastattelun teoria ja käytäntö*. Yliopistopaino, Helsinki.
- Häkkinen, Kaisa 2004: *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. WSOYpro Oy, Helsinki.
- Ikola, Osmo 1977: *Nykysuomen käsikirja*. Uudistettu laitos. Weilin & Göös, Helsinki.
- ISK 2004 = Auli Hakulinen, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen & Irja Alho 2004: *Iso suomen kielioppi*. SKS, Helsinki. Verkkoersio. <http://scripta.kotus.fi/visk>
- Itkonen, Terho 1966: Tutkimus suomen asyndetonista. *Virittäjä* 70, 402–423.
- 1979: Zur Semantik und Pragmatik der Finnischen Demonstrativa. *Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag*. 113–127. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 12. Societas Uralo-Altaica, Wiesbaden.
- Ivaska, Ilmari 2014: Edistyneen oppijansuomen avainrakenteita. Korpusnäkökulma kahden kielimuodon tyypillisiin rakenteellisiin eroihin. *Virittäjä* 118, 161–193.
- 2015a: Longitudinal changes in academic Learner Finnish. A key structure analysis. – *International Journal of Learner Corpus Research* 1 (2), 210–241.

- 2015b: *Edistyneen oppijansuomen konstruktiopiirteitä korpusvetoisesti: avainrakenneanalyysi*. Turun yliopiston julkaisuja C409.
- Jantunen, Jarmo Harri & Brunni, Sisko 2012: Morfologinen priming ja fraseologia vieraan kielen oppimisessa: korpustutkimus oppijansuomesta. *Lähivertailuja* 22, 71–100. Eesti Rakenduslingvistika Ühing, Tallinn.
- Jorgensen, Julia, Miller, George & Sperber, Dan 1984: Test of the mention theory of irony. *Journal of Experimental Psychology: General* 113, 121–126.
- Juvonen, Päivi 2000: *Grammaticalizing the definite article. A study of adnominal determiners in a genre of spoken Finnish*. Department of Linguistics, Stockholm university.
- Kahneman Daniel 2012: *Ajattelu, nopeasti ja hitaasti*. Suom. Kimmo Pietiläinen. Terra Cognita, Helsinki.
- Kaiser, Elsi 2005: When salience isn't enough. Pronouns, demonstratives and the quest for an antecedent. Ritva Laury (toim.): *Minimal reference. The use of pronouns in Finnish and Estonian discourse*. 135–162. Studia Fennica Linguistica. SKS, Helsinki.
- Kallio, Jussi 1978: Kolmannen persoonan dilemmat. *Sananjalka* 20, 52–74.
- Karlsson, Fred 1982: *Suomen peruskielioppi*. SKS, Helsinki.
- Karlsson, Göran 1966: "Akkusatiivi" suomen kieliopin terminä. *Virittäjä* 70, 16–28.
- Kenttä, Matti & Pohjanen, Bengt 1996: *Meänkielen gramatiikki*. Kaamos förlaaki, Övertorneå.
- Kielitoimiston sanakirja*. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. Verkkojulkaisu, päivitetty 29.2.2016. <http://www.kielitoimistonsanakirja.fi/>
- Klavan, Jane, Pilvik, Maarja-Liisa & Uibo, Kristel 2015: The use of multivariate statistical classification models for predicting constructional choice in spoken, non-standard varieties of Estonian. *SKY Journal of Linguistics* 28, 187–224.
- Kuiri, Kaija 1984: *Referointi Kainuun ja Pohjois-Karjalan murteissa*. SKS, Helsinki.
- Kurki, Tommi 2005: *Yksilön ja ryhmän kielen reaaliaikainen muuttuminen. Kielenmuutosten seuraamisesta ja niiden tarkastelussa käytettävistä menetelmistä*. SKST 1036. SKS, Helsinki.
- 2007: Variaationtutkimuksen nykynäkymiä. *Sananjalka* 49, 143–162.
- Kurki, Tommi & Siitonen, Kirsti 2009: Satakuntalaisuus puheessa. *Sananjalka* 51, 158–166.
- Kurki, Tommi, Siitonen, Kirsti, Väänänen, Milja, Ivaska, Ilmari & Ekberg, Jari 2011: Ensi havainnot Satakuntalaisuus puheessa -hankkeesta. *Sananjalka* 53, 83–108.
- Labov, William 1963: The social motivation of a sound change. *Word* 19, 273–309.
- 1966: *The Social stratification of English in New York City*. Center for Applied Linguistics, Washington.
- Laitinen, Lea 2002: From logophoric pronoun to discourse particle. A case study of Finnish and Saami. Ilse Wischer & Gabriele Diewald (toim.), *New reflections on grammaticalization*, 327–344. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- 2005: *Hän*, the third speech act pronoun in Finnish. Ritva Laury (toim.): *Minimal reference. The use of pronouns in Finnish and Estonian discourse*. 75–106. Studia Fennica Linguistica. SKS, Helsinki.
- 2009: Kesytöntä kirjoitusta vai kesytettyä puhetta? Itseoppineiden tekstit tutkimuskohteena. Jyrki Kalliokoski, Tuija Nikko & Saija Pyhäniemi (toim.): *Puheen ja kirjoituksen moninaisuus. AFinLAN vuosikirja* 67. 43–78. Suomen soveltavan kielitieteen yhdistys, Jyväskylä.

- Lappalainen, Hanna 2004: *Variaatio ja sen funktiot. Erään sosiaalisen verkoston jäsenten kielellisen variaation ja vuorovaikutuksen tarkastelua*. SKST 964. SKS, Helsinki.
- 2008: Kielellinen vaihtelu vuorovaikutuksen resurssina. Sara Routarinne & Tuula Uusi-Hallila (toim.), *Nuoret kielikuvassa. Kouluikäisten kieli 2000-luvulla*. 85–102. Tietolipas 220. SKS, Helsinki.
- 2010a: *Hän vai se, he vai ne?* Pronominivariaatio ja normien ristiveto. Hanna Lappalainen, Marja-Leena Sorjonen & Maria Vilkuna (toim.), *Kielellä on merkitystä. Näkökulmia kielipolitiikkaan*. 279–324. SKS, Helsinki.
- 2010b: *Se ja hän* puhutussa kielessä. – *Kielikello* 4/2010, 4–7. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- 2014: *Idiolectal and generational changes in the light of real time data. The case study of 3rd person pronouns*. Esitelmä konferenssissa Sociolinguistic Symposium 20, Jyväskylä 15.–18.6.2014.
- Larjavaara, Matti 1985: Suomen demonstratiivisysteemin rakenne. *Sananjalka* 27, 15–31.
- 1990: *Suomen deiksis*. SKS, Helsinki.
- Laury, Ritva 1997: *Demonstratives in interaction. The emergence of a definite article in Finnish*. Studies in discourse and grammar 7. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- 2005: First and only. Single-mention pronouns in spoken Finnish. Ritva Laury (toim.), *Minimal reference. The use of pronouns in Finnish and Estonian discourse*. 56–74. Studia Fennica Linguistica. SKS, Helsinki.
- Leech, Geoffrey 1983: *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- Lehtonen, Heini 2015a: *Sano vai sanoi* – mitä merkitystä on yhdellä *i*:llä? Jälkitavujen *i*-loppuisen diftongin sosiaalinen indeksisyys monietnistyvässä Helsingissä. Marja-Leena Sorjonen, Anu Rouhikoski & Heini Lehtonen (toim.), *Helsingissä puhuttavat suomet. Kielen indeksisyys ja sosiaaliset identiteetit*. 84–124. SKS, Helsinki.
- 2015b: *Tyylytellen. Nuorten kielelliset resurssit ja kielen sosiaalinen indeksisyys monietnisessä Helsingissä*. Helsingin yliopiston suomen kielen, suomalais-ugrilaisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos.
- Lyons, John 1977: *Semantics*. Volume 2. Cambridge University Press.
- Makkonen, Maija 1967: Havainnoja *hän*-pronominin käytöstä suomen itämurteissa. Laudaturtutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Martinius, Matthias 1689: *Hodegus Finnicus*. Holmiae.
- Mantila, Harri 2004: Murre ja identiteetti. *Virittäjä* 108, 322–346.
- 2008: Variaatiosta identiteettiin. Sara Routarinne & Tuula Uusi-Hallila (toim.), *Nuoret kielikuvassa. Kouluikäisten kieli 2000-luvulla*. 63–80. Tietolipas 220. SKS, Helsinki.
- Mendoza-Denton, Norma, Hay, Jennifer & Jannedy, Stephanie 2003: Probabilistic sociolinguistics: Beyond variable rules. Rens Bod, Jennifer Hay & Stephanie Jannedy (toim.): *Probabilistic linguistics*, 97–138. Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge.
- Mielikäinen, Aila 1982: Nykypuhesuomen alueellista taustaa. *Virittäjä* 86, 277–294.
- 1988: Naiset puhekielen säilyttäjinä ja uudistajina. Lea Laitinen (toim.), *Isosuinen nainen. Tutkielmia naisesta ja kielestä*. 82–111. Yliopistopaino, Helsinki.

- 1991: *Murteiden murros: Levikkikarttoja nykypuhekielen piirteistä*. Jyväskylän yliopiston suomen kielen laitoksen julkaisuja 36.
- Mielikäinen, Aila & Palander, Marjatta 2002: Suomalaisten murreasenteista. *Sananjalka* 44, 87–110.
- 2014: Miten suomalaiset puhuvat murteista? Kansanlingvistinen tutkimus metakielestä. *Suomi* 203. SKS, Helsinki.
- Milroy, Lesley & Gordon, Matthew 2003: *Sociolinguistics. Method and Interpretation*. *Language in Society* 34. Blackwell, Oxford.
- Mononen, Kaarina 2013: *Inkerinsuomalaisten suomen kielen käyttö Pietarissa ja sen lähialueella*. Helsingin yliopiston suomen kielen, suomalais-ugrilaisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos.
- 2016: Muisti ja kuulo osana sosiaalista toimintaa inkerinsuomalaisten vanhusien keskusteluissa. *Virittäjä* 120, 30–56.
- Muikku-Werner Pirkko 2012: *Ilkeilyn kahdet kasvot*. Vastapaino, Tampere.
- Mustanoja, Liisa 2011: *Idiolekti ja sen muuttuminen. Reaaliaikatutkimus Tampereen puhekielestä*. *Acta Universitatis Tamperensis* 1605. Tampereen yliopiston kieli-, käänös- ja kirjallisuustieteiden yksikkö.
- Nau, Nicole 2006: Out of Africa. Logophoric pronouns and reported discourse in Finnish and High Latvian dialects. *Acta Linguistica Lithuanica* 55, 55–87.
- Nickel, Klaus Peter 1994: *Samisk grammatik*. 2. utgave. Davvi Girji, Karasjok.
- Niedzielski, Nancy & Preston, Dennis 2000: *Folk linguistics*. Trends in linguistics. Studies and monographs 122. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Nuolijärvi, Pirkko 1986a: *Kolmannen sukupolven kieli. Helsinkiin muuttaneiden suurten ikäluokkien eteläpohjalaisten ja pohjoissavolaisten kielellinen sopeutuminen*. SKS, Helsinki.
- 1986b: ”Ota minut sinun uniin” (Juice Leskinen): Nykysuomalaisen omistusmuotojärjestelmästä. Pentti Leino & Jyrki Kalliokoski (toim.): *Kieli* 1, 157–182. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- 2005: Haastattelu kielentutkijan aineistona. Johanna Ruusuvoori & Liisa Tiittula (toim.), *Haastattelu. Tutkimus, tilanteet ja vuorovaikutus*. 242–263. Vastapaino, Tampere.
- Ojansuu, Heikki 1922: *Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia*. Turun suomalaisen yliopiston julkaisuja B3.
- Pajusalu, Karl 1996: *Multiple Linguistic Contacts in South Estonian. Variation of Verb Inflection in Karksi*. Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 54.
- Pajusalu, Renate 1995: Pronominit *see*, *tema* ja *ta* viron puhekielessä. *Sananjalka* 37, 81–93.
- Paunonen, Heikki 1993: Suomen mieli – oikea kieli. *Virittäjä* 97, 80–87.
- 1995: *Suomen kieli Helsingissä. Huomioita Helsingin puhekielen historiallisesta taustasta ja nykyvariaatiosta*. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- 2005: Helsingiläisiä puhujaprofiileja. *Virittäjä* 109, 162–200.
- 2006: Vähemmistökielestä varioivaksi valtakieleksi. Kaisu Juusela & Katariina Nisula (toim.): *Helsinki kieliyhteisönä*, 13–99. Helsingin yliopiston suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos.
- Penttilä, Aarni 1957: *Suomen kielioppi*. Ensimmäinen painos. WSOY, Porvoo.
- 1963: *Suomen kielioppi*. Toinen, tarkistettu painos. WSOY, Porvoo.
- Petraeus, Eskil 1649: *Linguae Finnicae Brevis Institutio*. Aboae.

- Podesva, Robert 2007: Phonation type as a stylistic variable: The use of falsetto in constructing a persona. *Journal of sociolinguistics* 11, 478–504.
- 2011: The California vowel shift and gay identity. *American Speech* 86 (1), 32–51.
- Priiki, Katri 2011: Läsnaolo, tuttuus, tulkinta ja sävy. Ihmisviitteinen *hän* ja sen tehtävät Harjavallan, Kokemäen ja Huittisten nykypuhekielessä. Pro gradu -tutkielma. Turun yliopiston kieli- ja käännöstieteiden laitos. <http://www.doria.fi/handle/10024/73934>
- 2012: Läsnaolijaan viittaava *hän* Harjavallan, Kokemäen ja Huittisten nykypuhekielessä. *Sananjalka* 54, 30–49.
- 2015: Korjauksia ja kiusoitteluja. Läsnaolijaan viittaavat *hän, tää* ja *toi* puhumista ilmaisevien verbien subjekteina. *Sananjalka* 57, 29–53.
- tulossa: The Finnish logophoric pronoun *hän* – a quantitative approach. *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics*.
- R 2015 = R Development Core Team 2015: R version 3.2.3. (2015-12-10) “Wooden Christmas-Tree” The R Foundation for Statistical Computing, Vienna.
- Rahtu, Toini 2006: *Sekä että. Ironia koherenssina ja inkohereenssina*. SKST 1096. SKS, Helsinki.
- Rampton, Ben 2006: *Language in late modernity. Interaction in an urban school*. Cambridge University Press.
- Rapola, Martti 1994: *Johdatus suomen murteisiin*. Tietolipas 4. SKS, Helsinki.
- Renvall, Gustav 1840: Finsk språklära. Åbo. Kalevi Wiik (toim.) 1987, SWK eli Suomen Wanhat Kielioipot 1–10 [1649–1898]. Näköismoniste. Turun yliopisto.
- Rouhikoski, Anu 2015a: *Kela-korttii tai jotai henkkarii mukana? A-loppuisten vokaa-liyhtymien variantit ja sosiaalinen indeksisyys*. Marja-Leena Sorjonen, Anu Rouhikoski & Heini Lehtonen (toim.), *Helsingissä puhuttavat suomet. Kielen indeksisyys ja sosiaaliset identiteetit*. 124–173. SKS, Helsinki.
- 2015b: *Laita, laitatko vai laitat?* Kolmen direktiivirakenteen variaatio asiakaspalvelutilanteessa. *Virittäjä* 119, 189–222.
- Rousseau, Pascale & Sankoff, David 1978: Advances in variable rule methodology. David Sankoff (toim.), *Linguistic variation. Models and methods*. 57–69. Academic Press, New York.
- RStudio = RStudio, Inc.: RStudio – Integrated development environment for R. Version v0.99a. RStudio, Inc, Boston.
- Ruusuvuori, Johanna & Tiittula, Liisa 2005: Tutkimushaastattelu ja vuorovaikutus. Johanna Ruusuvuori & Liisa Tiittula (toim.), *Haastattelu. Tutkimus, tilanteet ja vuorovaikutus*. 22–56. Vastapaino, Tampere.
- Sacks, Harvey, Schegloff, Emanuel & Jefferson, Gail 1974: A simplest systematic for the organization of turn-taking for conversation. *Language* 50, 696–735.
- Saukkonen, Pauli 1967: Persoonapronominien *hän : se, he : ne* distinktiivii oppositio. *Virittäjä* 71, 286–292.
- Selting, Margret 2010: Affectivity in conversational storytelling. An analysis of displays of anger or indignation in complaint stories. *Pragmatics* 20, 229–277.
- Seppänen, Eeva-Leena 1997: Osallistumiskehikko. Liisa Tainio (toim.), *Keskustelunalyysin perusteet*, 156–176. Vastapaino, Tampere.
- 1998: *Läsnaolon pronominit: tämä, tuo, se ja hän viittaamassa keskustelun osallistujaan*. SKS, Helsinki.
- Setälä, Emil Nestor 1883: Lauseopillisia havaintoja Koillis-Satakunnan kansankielestä. *Suomi* II:16. SKS, Helsinki.

- 1966 [1880]: *Suomen kielen lauseoppi*. 15. painos. Otava, Helsinki.
- Siewierska, Anna 2004: *Person*. Cambridge University Press.
- Siitonen, Kirsti 2008: Sävypronomini *hän*. *Sananjalka* 50, 87–109.
- 2016: Ihmistarkoitteinen *hän*-pronomini puhutussa suomessa – kansanlingvistinen kyselytutkimus. *Acta Philologica, Nr 49. Jubileusz 200-lecia Uniwersytetu Warszawskiego*, 383–392. Wydział Neofilologii, Uniwersytet Warszawski.
- Silverstein, Michael 1976: Shifters, verbal categories, and cultural description. Keith Basso & Henry Selby (toim.), *Meaning in anthropology*, 11–55. University of New Mexico Press, Albuquerque.
- SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia.
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja*. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 30. Kotimaisten kielten keskus. <http://kaino.kotus.fi/sms>. Päivitetty 29.2.2016.
- SPSS 2013 = IBM Corp 2013: SPSS Statistics for Windows, Version 22.0. IBM Corp, Armonk.
- Strahlmann, Johan 1810: *Finnische Sprachlehre für Finnen und Nicht-Finnen*. Kalevi Wiik (toim.) 1987, SWK eli Suomen Wanhat Kielipit 1–10 [1649–1898]. Näköismoniste. Turun yliopisto.
- Stivers, Tanya 2007: Alternative recognitionals in person reference. Nick Enfield & Tanya Stivers (toim.): *Person Reference in Interaction*, 73–96. Language, culture & cognition 7. Cambridge University Press.
- Strobl, Carolin, Malley, James & Tutz, Gerhard 2009: An introduction to recursive partitioning: Rationale, application, and characteristics of classification and regression trees, bagging, and random forests. *Psychological Methods* 14 (4), 323–348.
- Tagliamonte, Sali & Baayen, Harald 2012: Models, forests and trees of York English. *Language variation and change* 24 (2), 135–178.
- Tieteen kansallinen termipankki. Helsingin yliopiston suomen kielen, suomalais-ugrilaisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos. <http://tieteentermipankki.fi/>
- Toivola-Junttila, Leila 1966: Havaintoja *hän*-pronominin käytöstä suomen länsimurteissa. Pro gradu -työ. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Torres Cacoullos, Rena & Travis, Catherine 2014: Prosody, priming and particular constructions. The patterning of English first-person singular subject expression in conversation. *Journal of Pragmatics* 63, 19–34.
- Tyysteri, Laura 2015: *Aamiaiskahvilasta ötökkätarjontaan. Suomen kirjoitetun yleiskielen morfisyntaktisten yhdyssanarakenteiden produktiivisuus*. Turun yliopiston julkaisuja C408.
- Varteva, Anukka 1998: Pronominit *hän* ja *tämä* tekstissä. *Virittäjä* 102, 202–223.
- Vhael, Bartholdus 1733: *Grammatica Fennica*. Aboae.
- Vilppula, Matti 1989: Havaintoja *hän*- ja *he*-pronominien käytöstä suomen murteissa. *Virittäjä* 93, 389–400.
- Virtaranta, Pertti & Jaakko Yli-Paavola (toim.) 1980: *Suomen murteet. Näytteitä uralilaisista kielistä I*. Suomi 119: 1. SKS, Helsinki.
- VKS 1985 = *Vanhan kirjasuomen sanakirja*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus ja Valtion painatuskeskus, Helsinki.
- Väänänen, Milja 2015: Subjektin ilmaiseminen persoonapäätteellä ja pronominilla. Tutkimus yksikön ensimmäisestä persoonasta. *Sananjalka* 57, 7–28.

- 2016: *Subjektin ilmaiseminen yksikön 1. persoonassa. Tutkimus suomen vanhoista murteista*. Turun yliopiston julkaisuja C430.
- Walker, James A. 2010: *Variation in linguistic systems*. Routledge, New York.
- Watts, Richard J. 2003: *Politeness*. Cambridge University Press.
- Wälchli, Bernhard 2015: Logophoricity in Eastern Vidzeme: The Literary Latvian idiolect of Andrievs Niedra and Leivu Estonian. *Baltic Linguistics* 6, 141–192.
- Ylikahri, Kristiina 1996: Referoinnin laajentumat *hän-, he-* ja *se-, ne-*pronominien käytössä Siikaisten murteessa. *Virittäjä* 100, 182–203.
- Zhang, Qing 2005: A Chinese yuppie in Beijing. Phonological variation and the construction of a new professional identity. *Language in society* 34, 431–66.
- Östman, Jan-Ola 1995: Recasting the deictic foundation – using physics and Finnish. Sandra Thompson & Masayoshi Shibatani (toim.): *Essays in Semantics and Pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.